

ASKOSCHOLEN

AMSTERDAMSE STICHTING VOOR KATHOLIEK,
PROTESTANTS-CHRISTELIJK EN INTERCONFESSIEEEL ONDERWIJS

Als een overlijden ons treft

ASKO-rouwprotocollen

Maart 2020

Inhoudsopgave

I. Overlijden van een ouder	pag
Inleiding	I-2
1. Het bericht komt binnen 1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge 1.2 Noteren 1.3 Informeren 1.4 Organiseren	I-3
2. Het taakteam 2.1 De samenstelling 2.2 De taken 2.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?	I-5
3. Het informeren van het team, leerlingen en ouders 3.1 Het team 3.2 De leerlingen 3.3 De ouders	I-7
4. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 4.1 Aandachtspunten vooraf 4.2 De mededeling	I-8
5. Organisatorische aanpassingen	I-9
6. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	I-9
7. Nazorg	I-9
8. Administratieve zaken	I-10
II. Overlijden van een leerling	
Inleiding	II-2
1. Het bericht komt binnen 1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge 1.2 Noteren 1.3 Informeren 1.4 Organiseren	II-3

2. Het taakteam 2.1 De samenstelling 2.2 De taken 2.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?	II-5
3. Het informeren van het team, leerlingen en ouders 3.1 Het team 3.2 De leerlingen 3.3 De ouders	II-6
4. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 4.1 Aandachtspunten vooraf 4.2 De mededeling	II-8
5. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 5.1 Aandachtspunten vooraf 5.2 De mededeling	II-9
6. Organisatorische aanpassingen	II-10
7. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	II-10
8. Nazorg	II-11
9. Administratieve zaken	II-11
III. Overlijden van een teamlid	
Inleiding	III-2
1. Het bericht komt binnen 1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge 1.2 Noteren 1.3 Informeren 1.4 Organiseren	III-3
2. Het gebeurt op school of tijdens schoolactiviteiten 2.1 Op school, op de speelplaats, schoolplein of in de klas 2.2 Tijdens sportdag, schoolreis, kamp of excursies 2.3 Tijdens een schoolvakantie, een weekend of na school	III-4
3. Het taakteam 3.1 De samenstelling 3.2 De taken 3.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?	III-5

4. Het informeren van het team, leerlingen en ouders 4.1 Het team 4.2 De leerlingen 4.3 De ouders	III-7
5. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 5.1 Aandachtspunten vooraf 5.2 De mededeling	III-8
6. Organisatorische aanpassingen	III-9
7. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	III-9
8. Nazorg	III-10
9. Administratieve zaken	III-10
IV. Bijlagen	
1. Instanties en websites	IV-2
2. Schoolspecifieke informatie/ contacten	IV-4
3. Literatuur Voor ouders en leerkrachten: - Categorie A, vooral informatief 7 - Categorie B, vooral van toepassing op het proces voor en na een overlijden 8 - Categorie C, betreft verhalen over het thema dood 10 - Categorie D, bruikbaar bij het afscheid, begrafenis of crematie Voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden Voor kinderen om voor- of zelf te lezen: 12 - Van 4 tot 7 à 9 jaar - Van 7 à 9 tot 10 jaar 13 - Vanaf 10 jaar 17 21	IV-5
4. Rouwverwerking bij kinderen, ter informatie	IV-25

Als een overlijden ons treft

I. Overlijden van een ouder

November 2008

I. Overlijden van een ouder

Inhoudsopgave	pag
Inleiding	I-2
1. Het bericht komt binnen 1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge 1.2 Noteren 1.3 Informeren 1.4 Organiseren	I-3
2. Het taakteam 2.1 De samenstelling 2.2 De taken 2.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?	I-5
3. Het informeren van het team, leerlingen en ouders 3.1 Het team 3.2 De leerlingen 3.3 De ouders	I-7
4. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 4.1 Aandachtspunten vooraf 4.2 De mededeling	I-8
5. Organisatorische aanpassingen	I-9
6. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	I-9
7. Nazorg	I-9
8. Administratieve zaken	I-10

Inleiding

De meeste scholen krijgen regelmatig te maken met verdriet en rouw. Meestal betreft dat een ouder van een leerling, soms echter ook een leerkracht of een kind. Het overlijden van een ouder raakt allereerst de groep waar het kind in zit, maar kan ook de hele schoolgemeenschap raken. Veel zal afhangen van de relatie van de ouder met de school.

Het is niet gemakkelijk er woorden voor te vinden of je ermee te verhouden. Onzekerheid en machteloosheid om met dit verlies en het verdriet om te gaan kan een grote rol spelen. Maar als het de school overkomt, wordt gevraagd er op een gepaste, weloverwogen wijze mee om te gaan. Een overlijden heeft een grote impact op de groep en wellicht op de hele school en brengt allerlei emoties teweeg.

Om overhaaste en ongecontroleerde acties en reacties te voorkomen biedt de ASKO u deze checklist aan. Het is een handvat om allerlei zaken zo goed mogelijk te regelen in verdrietige dagen. Het geheel is uiteraard algemeen van opzet en vraagt een vertaling naar de schoolspecifieke situatie.

Deze checklist is bedoeld als handvat in verdrietige omstandigheden. Wanneer er een ouder overlijdt. In korte tijd moet op een zorgvuldige manier veel geregeld worden. In de meeste gevallen kan met de checklist worden volstaan. Het zijn stuk voor stuk punten, die temidden van alle commotie of emoties alle aandacht verdienen. Uiteraard zal de feitelijkheid steeds bepalen hoe er gehandeld dient te worden.

Het is van groot belang dit document regelmatig bij te stellen.

1. Het bericht komt binnen

Hoe het bericht van overlijden van een ouder binnenkomt, kan heel verschillend zijn: per telefoon of mondeling. Ook de ontvanger van het bericht kan steeds een ander zijn. Zelfs het moment is niet te bepalen. Het kan in het weekend of op een avond zijn, in de vakantie of op een werkdag. Op een excursie of op het schoolplein, thuis of in de klas. Hoe dan ook: de directie is altijd de eerste instantie waar het bericht naar toe moet.

1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge

- Zoek een plaats om even rustig, ongestoord, afgezonderd te kunnen praten.
- De ontvanger van het bericht zoekt contact met de directie. Indien de melding mondeling op school geschiedt, betrek de directie er dan gelijk bij. Als de melding telefonisch is, schakel dan door. Houd het bericht altijd bij jezelf. Hoe moeilijk dat ook is. Ga het niet rondbazuinen. Geheimhouding is in dit stadium van groot belang om een geruchtencircuit te voorkomen. Geruchten en speculaties scheppen wantrouwen en verwarring. Eerst stelt de directie en het taakteam een plan van aanpak vast. Indien de directie niet aanwezig is, benader dan degene die op dat moment de eerstverantwoordelijke is. Deze neemt de directietaken over zolang de directie niet bereikt is.

1.2 Noteren

- De ontvanger van het bericht noteert de naam van de melder en zijn/haar terugbelnummer.
- Noteert ook de persoonsgegevens van de ouder en zijn/haar kinderen.
- Vraagt onder welk nummer de familie bereikbaar is en op welk moment. Beschik het liefst over twee nummers.

1.3 Informeren

De directie moet een zo compleet mogelijk beeld krijgen, de directie verifieert het bericht:

- Over wie gaat het?
- Waar, wanneer en hoe is het gebeurd?
- Welke informatie over de doodsoorzaak mag van de familie bekend gemaakt worden?
- Wie zijn de directe relaties met het gezin binnen de school, zijn er andere direct betrokkenen op school?
- De directie informeert de betrokken leerkrachten. Afhankelijk van het moment kan dat direct of in de pauze.

1.4 Organiseren

- Directie vangt de leerkracht van het kind op, wisselt informatie uit en kijkt welke bijzondere dingen gepland staan zoals bezoeken, verjaardagen en of deze gewijzigd moeten worden.
- Directie ondersteunt de leerkracht en overlegt over een aanpak.
- De overige leerkrachten worden in kennis gesteld en eenduidig geïnformeerd tijdens een pauze of na school.
- Directe zorgt, als er een nevenvestiging is, voor de communicatie tussen hoofdpand en eventuele nevenvestiging.
- De directie zorgt dat de school telefonisch bereikbaar blijft. Stelt eventueel een 06nummer ter beschikking

- Er wordt een afspraak gemaakt voor een bezoek aan de partner/familie. Dit eerste bezoek heeft vaak het karakter van het delen van emoties, een condoleancebezoek. Wie gaan erheen? Directie met de betrokken leerkracht? Maak de groep niet te groot. Drie is vaak al genoeg. Als dit bezoek onder schooltijd plaatsvindt regel vervanging met een voor de groep vertrouwd persoon. Neem eventueel werkjes van de groep mee voor het kind uit de groep.

In een tweede bezoek of later telefonisch komen zaken aan de orde als:

- Wanneer is de begrafenis/crematie, waar en hoe laat? Karakter van de uitvaart (religieus?).
- Wordt aanwezigheid van collega's op prijsgesteld, een delegatie?
- Hoe wordt er gedacht over de kinderen van de groep? Welke andere wensen liggen er bij de partner/familie?
- Overleg ook over bezoekmogelijkheden van collega's en leerlingen.
- Bijwonen van de uitvaart, bijdragen aan de uitvaart (bij een prominent lid van de ouderraad kan de bijdrage anders zijn dan bij een ouder van een kind dat net op school zit).

Het is van het grootste belang dat de school te allen tijden over een waarschuwingsnummer beschikt van iedere leerkracht zoals een familielid.

Gedurende vakantieperiodes, wanneer de school gesloten is, kan verwezen worden naar het Bestuurskantoor, bv via het antwoordapparaat, de site of de schoolgids.

2. Het taakteam

2.1 De samenstelling

Zo spoedig mogelijk wordt een taakteam samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert.

Dit team bestaat uit:

Een directielid, een direct betrokken groepsleerkracht, eventueel de identiteitsbegeleider, een IB-er en een oudercontactpersoon. Het taakteam wordt indien gewenst uitgebreid met iemand van de andere vestiging en/of een externe deskundige bijv. GGD, de vertrouwenspersoon. De directeur is eindverantwoordelijk. Het taakteam zorgt dat zij voor onderling beraad bereikbaar zijn.

2.2 De taken

Het taakteam is verantwoordelijk voor:

- Informatie aan alle bij de school betrokken personen en groepen. Hierbij hoort ook richting geven aan en afstemming van het bericht naar haar aard en inhoud na contact met de familie.
- Organisatorische aanpassingen. Indien nodig mensen uitroosteren.
- Samen opstellen van brief aan de ouders van de groep (de eerste dag).
- Contact opnemen met de oudercontactpersoon van de school c.q. groep.
- Opvang van leerlingen en collega's en de voorwaarden daartoe creëren.
- Zorgt voor een passende ondersteuning van de leerkracht (maatje).
- Indien nodig organiseren van bouw-/teambijeenkomsten.
- Contacten met de ouders van de leerlingen van de school evt. via klasseouders; - Het opstellen van een brief aan alle ouders van de school. Dit kan in een later stadium.
- Voorkom dat de leerkracht van de groep de eerste dagen te zwaar belast wordt met vragen van ouders van de hele school.
- Regelt een contactpersoon buiten de leerkracht waar mensen terecht kunnen voor vragen (oudercontactpersoon?).
- Geeft en verzamelt informatie over rouwverwerking van kinderen voor ouders. (zie bijlage)
- Het verzamelen van informatie over rouw in andere culturen (bijv. over de rol van de mannen) en rouwrituelen en informeert ouders en kinderen daarover. Welke visie op leven en dood komt aan de orde.
- Zorgt voor beschikbare werkvormen, toegankelijke boeken voor leerkrachten en kinderen.
- Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
- Administratieve afwikkeling
- Nazorg van alle betrokkenen.
- Overlegt over een ontmoeting van ouders na de uitvaart in school om de ervaringen en belevingen te delen.
- Beoordelen van activiteiten op school, zoals vergaderingen, feesten etc. op hun merites en zonodig uit-/afstellen.
- Contact onderhouden met Bestuurskantoor c.q. regiomanager

De taken worden verdeeld.

2.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?

Het taakteam gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden en zorgt voor een éénduidige informatie. Als er geen volledige duidelijkheid is, wordt de informatie gegeven die voorhanden is. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de mensen, die het meest betrokken zijn. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze ontvangen. *Allereerst wordt uiteraard het team ingelicht. Indien nodig middels een telefooncirkel (zie 2^e hoofdstuk 1.3 en 1.4).*

- Het personeel waaronder de congiërges. Vergeet ook de afwezige (zieke) personeelsleden niet, alsmede de vakleerkrachten of andere minder intensief aanwezige personeelsleden, die betrokken zijn op de groep. Denk

daarbij ook aan de identiteitsbegeleider, de onderwijsassistenten, de Lio-ers en andere Pabo-studenten en eventueel oudpersoneelsleden, die met de groep hebben samengewerkt.

- De leerlingen van de groep, ook de (zieke) afwezige leerlingen. - De vertrouwenspersonen.
- Familieleden zoals broers of zusjes, neven en nichten die op school zitten. - Denk ook aan de dependance.
- Overige leerlingen (denk ook aan leerlingen in de gymzaal, op excursie, schoolreis en dergelijke).
- Altijd de voorzitters van de MR en de Ouderraad, klassenouders; helpende ouders; overige ouders; ouderraad.
- Schoolbestuur, Regiomanager.
- Personen en instanties die mogelijk contact hebben met de familie zoals externe hulpverlening, bijv. ABC, de GGD, de schoolarts en dergelijke.
- Overblijf, voorschoolse en naschoolse opvang.
- Het taakteam spreekt af wie wie informeert en hoe.
- Het taakteam regelt zo nodig een bijeenkomst met het team of de bouw na schooltijd voor rapportage, uitwisseling en beleid.
- De rouwkaart komt op het prikbord te hangen of wordt anderszins kenbaar gemaakt.

Het is van het grootste belang dat de school te allen tijde over een waarschuwingsnummer beschikt van iedere leerkracht zoals een familielid.

Gedurende vakantieperiodes, wanneer de school gesloten is, kan verwezen worden naar het Bestuurskantoor, bv via het antwoordapparaat, de site of de schoolgids.

3. Het informeren van het team, de leerlingen en de ouders

3.1 Het team

- Het team wordt zo snel mogelijk geïnformeerd.
- Het is goed als het team elkaar ontmoet voordat de kinderen de aandacht vragen. Dat geeft ruimte om de eigen emoties een plaats te geven, elkaar te ondersteunen en vragen te stellen. Ook wordt de informatieverstrekking op deze wijze op elkaar afgestemd zodat de beginsituatie gelijk is. Wat wordt er meegedeeld en wat niet. Informeer eerst altijd de groep van de getroffen leerling. Later de anderen.
- Wees er op voorbereid dat het overlijden andere verlieservaringen kan reactiveren.
- Het kan zijn dat er mensen zijn die het zeer moeilijk vinden om met het nare bericht de klas in te gaan. Maak een sfeer waarin iedereen dit kan aangeven en bespreek wie hulp nodig heeft en hoe dat geregeld wordt.
- Ook kunnen enkele mededelingen gedaan worden over de gelegde contacten, de taakgroep, informatieverstrekking aan ouders, collega's, vervolgbijeenkomsten, dagprogramma etc.
- Zorg voor bijeenkomsten op gezette tijden. Het zijn geen vergaderingen. Kom bij elkaar en geef ieder de ruimte om het verdriet op een eigen wijze en in een eigen tempo te verwerken.
- Vertel ook of de groep van de getroffen leerling naar de uitvaart gaat of niet en wat de afspraken zijn. Overlijden is zo ingrijpend dat het ruimte vraagt. Het vraagt om solidariteit, meeleven, ondersteunen, verwerken. Het is belangrijk daar momenten voor te creëren in de groep en in het team.

3.2 De leerlingen

De groep leerlingen van de getroffen leerling moet het eerst geïnformeerd worden. De directie zorgt ervoor dat dit persoonlijk gebeurt. Zorg dat er een vertrouwd gezicht voor de groep staat in deze moeilijke tijd. Zorg dat er een mogelijkheid is voor leerlingen die het teveel wordt zich even af te zonderen of hulp te vragen. Spreek een teken af.

3.3 De ouders

Het taakteam geeft aan hoe en op welk moment de ouders geïnformeerd worden. Dit gebeurt schriftelijk en zou gedoseerd moeten gebeuren in verband met de beschikbare informatie. Het kan zijn dat de ouders van de getroffen groep op een andere wijze geïnformeerd worden dan de rest van de school. Let er op dat ook de ouders van de afwezige kinderen geïnformeerd raken of doe alles via de post dan wel mail. Aspecten die opeenvolgend aan de

orde komen: wat is er gebeurd, organisatorische aanpassingen, contactpersonen op school, de al dan niet gewenste aanwezigheid op school, rouwbezoek en aanwezigheid bij uitvaart, afscheidsdienst op school, eventueel informatie, rituelen en gebruiken, nazorg voor de kinderen. Informeer de ouders van de betreffende groep ook over rouwverwerking bij kinderen. Dit kan hen helpen bepaalde signalen te onderkennen.

4. Het vertellen van het droevige nieuws aan de kinderen

4.1 Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich voor op het gesprek met hun groep. Het kan zijn dat er leerkrachten zijn die erg veel moeite hebben om met deze tijding de klas in te gaan.

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt, of misschien wel dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips en/of aanwezigheid.
- Zorg, indien mogelijk, dat een van de leerkrachten ambulans is en kan bijspringen: het kan zijn dat er leerlingen zijn die extra opvang behoeven.
- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden.
- Denk na over de rol die contactouders kunnen spelen.
- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten.

4.2 De mededeling

- Begin met een inleidende zin zoals: "Ik heb een verdrietig bericht voor jullie".
- Vertel in het kort het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis.
- Door de schok zijn kinderen bij een lang verhaal de informatie zo weer kwijt.
- Breng het bericht over zonder eromheen te draaien, versluiering werkt vaak negatief.
- Geef in eerste instantie alleen de hoogst noodzakelijke informatie. Blijf zo veel mogelijk bij de feiten. Als er twijfel is of dingen zijn onduidelijk, geef dat dan ook aan. Geef zo volledig mogelijke informatie.
- Neem bij alles voldoende tijd voor emoties. Ook bij de informatie mag best naar voren komen wat het u doet of gedaan heeft.
- U hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben. Kinderen mogen dat best merken.
- Na het bericht kan een grote stilte vallen. Laat het rustig gebeuren. Het werkt in deze situatie niet gauw verstikkend. Wordt de stilte pijnlijk en niet meer functioneel, dan is het vroeg genoeg om het te doorbreken. Een zin als: "ook voor mij is het een enorme schok" of "we worden er vanzelf stil van, hè", kan een vervolg inleiden.

Na het begin kun je langzaam overstappen naar de volgende informatie:

- Vertel hoe het contact verloopt met de familie en met wie.
- Geef uitleg over gevoelens van verdriet die naar boven kunnen komen (een ieder verwerkt het verdriet op zijn eigen manier, huilen mag, niet huilen is ook normaal). - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Noem ook de plaatsen waar deze personen kunnen worden gevonden en de overige opvangmogelijkheden in de school.
- Laat de kinderen weten hoe de komende dagen er uit zien.
- Maak duidelijk dat de school niet dicht is en dat iedereen op school wordt verwacht.
- Geef, als er naar gevraagd wordt, heel summier uitleg over rouwbezoek en uitvaart (vaak kan dat beter in een later stadium ook al omdat er dan meer over bekend is).
- Vertel dat de ouders per brief geïnformeerd worden.

5. Organisatorische aanpassingen

- Kijk kritisch naar de activiteiten die de school de komende dagen organiseert.
- Zorg voor voldoende koffie, thee, koekjes voor opvang van ouders.
- Zorg steeds voor informatie naar ouders.
- Schep ontmoetingsmomenten voor ouders van de groep, die daar behoefte aan hebben. Geef ouders nadrukkelijk de mogelijkheid te condoleren.
- Regel desgewenst de organisatie van een bijwonen van de uitvaart.

6. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart

De leerlingen

- Heb ook veel aandacht voor het gedrag/verdriet van de leerlingen van de groep.
- In de groep kun je nadenken hoe je het getroffen kind en de overgebleven ouder het best kunt troosten en meeleven betuigen, gedichten, tekeningen, briefjes, kaarten.
- Creëer veel ruimte voor de vragen die leerlingen hebben. Sommige leerlingen die niet zo verbaal zijn, uiten zich liever creatief, bijvoorbeeld door te tekenen. Voor de kleuters kan spelen, bijvoorbeeld in de poppenhoek (begrafenisje spelen), de verwerking bevorderen.
- Maak zonnodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens.
- Bereid het bijwonen van de uitvaart goed voor. Vertel aan de leerlingen wat ze kunnen verwachten. Stel ze op de hoogte van de ruimte in de kerk, moskee, de aula c.q. begraafplaats.
- Houd rekening met cultuurverschillen: een Molukse begrafenis is compleet anders dan een Rooms-katholieke. Vertel daarover en laat je informeren.
- Regel dat ouders zelf met hun kind naar de uitvaart gaan. De leerkracht en de directie heeft dan de ruimte om bij het eigen verdriet stil te staan. Probeer zo veel mogelijk tegelijk van school te vertrekken.
- Vang de leerlingen en hun ouders na de uitvaart op om nog even te praten.

7. Nazorg

- Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer het gewone schoolleven te hernemen.
- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens naar de getroffen medeleerling.
- Let op signalen van kinderen die het moeilijk hebben. Sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas na maanden verdriet.
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- Geef kinderen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- Heb oog voor de moeilijke momenten van de familie van de overledene: een kaartje of een gebaar op bepaalde momenten kan veel steun geven.
- Een collega die zich intensief met het overlijden heeft beziggehouden en zich professioneel heeft opgesteld, kan in een diep gat vallen. Een luisterend oor en oprechte aandacht van het team zijn veel waard.
- Evalueer de gang van zaken. Wat liep goed, wat kon beter en maak er notitie van bij het protocol.
- Hoe gaat het met de leerlingen?
- Bespreek met de kinderen wat je zegt en doet als de getroffen leerling weer terugkomt in de groep. Laat hen zoveel mogelijk zelf iets bedenken.

8. Administratieve zaken

- Noteer in het volgsysteem wat deze klas is overkomen.
- Stel het protocol bij op grond van opgedane ervaringen. - Voeg uitgegane brieven en notities bij het protocol.

Geraadpleegde literatuur o.a.:

Riet Fiddelaers-Jaspers, Afscheid voor altijd, KPC, ISBN 90 402 00874

A.M.Mulder en N. van Tankeren, Dood op of rond de school, GG & GD Utrecht,

GGD Eemland, voorjaar 2007 via www.schoolenveiligheid.nl

Op deze site onder de kop 'tools' een zeer uitgebreid protocol, praktische suggesties, inzicht in rouwverwerking etc.

Als een overlijden ons treft

II. Overlijden van een leerling

Inhoudsopgave	pag
Inleiding	II-2
1. Het bericht komt binnen 1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge 1.2 Noteren 1.3 Informeren 1.4 Organiseren	II-3
2. Het gebeurt op school of tijdens schoolactiviteiten 2.1 Op school, op de speelplaats, schoolplein of in de klas 2.2 Tijdens sportdag, schoolreis, kamp of excursies 2.3 Tijdens een schoolvakantie, een weekend of na school	II-5
3. Het taakteam 3.1 De samenstelling 3.2 De taken 3.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?	II-6
4. Het informeren van het team, leerlingen en ouders 4.1 Het team 4.2 De leerlingen 4.3 De ouders	II-8
5. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 5.1 Aandachtspunten vooraf 5.2 De mededeling	II-9
6. Organisatorische aanpassingen	II-10
7. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	II-10
8. Nazorg	II-11
9. Administratieve zaken	II-11

Inleiding

De meeste scholen krijgen regelmatig te maken met verdriet en rouw. Meestal betreft dat een ouder van een leerling, soms echter een leerling van school. Het overlijden van een leerling raakt de hele schoolgemeenschap.

Veel mensen voelen zich onzeker en machteloos om met dit verlies en het verdriet om te gaan. Een overlijden heeft een grote impact op de groep en wellicht op de hele school en brengt allerlei emoties teweeg. Om overhaaste en ongecontroleerde acties en reacties te voorkomen biedt de ASKO u deze checklist aan. Het is een handvat om allerlei zaken zo goed mogelijk te regelen in verdrietige dagen. Het geheel is uiteraard algemeen van opzet en vraagt een vertaling naar de schoolspecifieke situatie.

Deze checklist is bedoeld als handvat in verdrietige omstandigheden. Wanneer er een leerling overlijdt. In korte tijd moet op een zorgvuldige manier veel geregeld worden. In de meeste gevallen kan met de checklist worden volstaan. Het zijn stuk voor stuk punten, die temidden van alle commotie of emoties alle aandacht verdienen. Uiteraard zal de feitelijkheid steeds bepalen hoe er gehandeld dient te worden.

Het is van groot belang deze lijst regelmatig bij te stellen en te actualiseren. Voeg tenminste jaarlijks een nieuwe leerlingenlijst toe.

1. Het bericht komt binnen

Hoe het bericht van overlijden van een ouder binnenkomt, kan heel verschillend zijn: per telefoon, mondeling of middels een e-mail. Ook de ontvanger van het bericht kan steeds een ander zijn. Zelfs het moment is niet te bepalen. Het kan in het weekend of op een avond zijn, in de vakantie of op een werkdag. Op een excursie of op het schoolplein, thuis of in de klas. Hoe dan ook: de directie is altijd de eerste instantie waar het bericht naar toe moet.

1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge

- Als iemand de melding van overlijden doet, zoek een plaats om even rustig, ongestoord, afgezonderd te kunnen praten.
- De ontvanger van het bericht zoekt vervolgens contact met de directie. Indien de melding mondeling op school geschiedt, betrek de directie er dan gelijk bij. Als de melding telefonisch is, schakel dan door. Houd het bericht altijd bij jezelf. Hoe moeilijk dat ook is. Ga het niet rondbazuinen. Geheimhouding is in dit stadium van groot belang om een geruchtencircuit te voorkomen. Geruchten en speculaties scheppen wantrouwen en verwarring. Eerst stelt de directie en het taakteam een plan van aanpak vast. Indien de directie niet aanwezig is, benader dan degene die op dat moment de eerstverantwoordelijke is. Deze neemt de directietaken over zolang de directie niet bereikt is.

1.2 Noteren

- De ontvanger van het bericht noteert de naam van de melder en zijn/haar terugbelnummer.
- Noteert ook de persoonsgegevens van de overleden leerling en bij wie hij/zij in de groep zit.
- Vraagt onder welk nummer de familie bereikbaar is en op welk moment. Beschik het liefst over twee nummers.

1.3 Informeren

De directie moet een zo compleet mogelijk beeld krijgen, de directie verifieert het bericht:

- Wat is er precies gebeurd?
- Waar, wanneer en hoe is het gebeurd?
- Welke informatie over de doodsoorzaak mag van de familie bekend gemaakt worden?
- Wie is de leerkracht/duopartner, zijn er andere direct betrokkenen op school zoals broertjes of zusjes, familieleden? Zijn er belangrijke vriendjes, vriendinnetjes?

1.4 Organiseren

- Directie regelt opvang van de groep en kijkt welke bijzondere dingen gepland staan zoals bezoeken, verjaardagen.
- Directie roept de taakgroep bijelkaar.
- Directe zorgt, als er een nevenvestiging is, voor de communicatie tussen hoofdpand en eventuele nevenvestiging.
- Het bericht blijft geheim tot nader order.
- De directie zorgt dat de school telefonisch bereikbaar blijft. Stelt eventueel een 06nummer ter beschikking
- Er wordt een afspraak gemaakt voor een bezoek aan de familie. Dit eerste bezoek heeft vaak het karakter van het delen van emoties, een condoleancebezoek. Wie gaan erheen?
Directie met de groepsleerkracht en een naaste collega? Maak de groep niet te groot. Drie is vaak al genoeg.

Bij een tweede bezoek of later telefonisch komen zaken aan de orde als:

- Wanneer is de begrafenis/crematie, waar en hoe laat? Karakter van de uitvaart (religieus?).
- Wordt aanwezigheid van de klas op prijsgesteld, een delegatie van het personeel?
- Welke andere verwachtingen en wensen liggen er bij de familie?
- Overleg ook over bezoekmogelijkheden van de juf/meester en/of leerlingen.
- Bijwonen van de uitvaart, bijdragen aan de uitvaart (bloemen, werkjes, toespraken?).
- Afscheidsdienst op school waar de groep van de overledene een belangrijke rol vervult. -
- Stel directeur O&O en Bestuurskantoor in kennis van het gebeuren.

2. Het gebeurt op school of tijdens schoolactiviteiten

2.1 Op school, op het schoolplein, op de speelplaats of in de klas

- Op gang brengen van de hulpverlening volgens de procedure bij de EHBO en de BHV.
- Zo mogelijk de leerling apart leggen dan wel de omstanders verwijderen.
- Zorgen dat de leerlingen die zich op de plaats van het ongeval bevinden naar school worden gehaald of elders in de school worden ondergebracht.
- Directie/coördinator informeren.
- Leerkracht van de groep zo mogelijk waarschuwen/vervangen? (dir.).
- Pleinwacht vervangen? (dir.).
- Opvangen van de leerkracht (dir.).
- Leerlingen of groep opvangen (dir.).
- Eventuele getuigen noteren en opvangen (dir./melder). - Breng de ouders direct op de hoogte van het gebeurde.

(zie verder onder 1.3)

2.2 Tijdens sportdag, schoolreis, kamp of excursie Vooraf:

- Denk er aan belangrijke telefoonnummers mee te nemen zoals van de school of een collega.
- Zorg dat u de beschikking heeft over een mobiele telefoon en dat dit nummer bij de schoolleiding of school bekend is.
- Breng de hulpverlening op gang.
- Noteer en hoor getuigen.
- Informeer de directie.
- Informeer eventueel de buschauffeur.
- Informeer de ouders.

(zie verder hoofdstuk 1)

2.3 Het gebeurt tijdens schoolvakantie, een weekend of na schooltijd

- In principe is de directeur altijd telefonisch bereikbaar. Als hij/zij weg is staat er een antwoordapparaat aan/voicemail met een verwijzing met betrekking tot schoolzaken.
- De directeur meldt tevoren zijn/haar afwezigheid aan degene naar wie hij/zij verwijst zodat er altijd iemand stand-by is. Zowel de directeur als degene waarnaar verwezen wordt beschikt over gegevens van de school zoals: adressen en telefoonnummers van leerkrachten, klassenlijsten etc.

Denk aan:

- Een goede telefoencirkel voor direct betrokken collega's en leerlingen.
- Beschikbaarheid van leden van de taakgroep.
- Een brief aan alle leerkrachten met daarin de belangrijkste gegevens
- Een brief aan alle ouders na/tijdens de vakantie. Benader hen het liefst via een telefoencirkel.
- Een mogelijkheid voor een bijeenkomst op school
- Hoe te beginnen na het weekend/de volgende dag/de vakantie?
- Als de leerling tijdens de vakantie, een weekend of na schooltijd overlijdt, worden alle personeelsleden door de directeur of diens vervanger gebeld. Is iemand tijdens een vakantie niet thuis, dan wordt via de mail (vraag om een bevestiging van ontvangst) of familieleden contact gezocht.

Het is van het grootste belang dat de school te allen tijde over een waarschuwingsnummer beschikt van iedere leerkracht zoals een familielid. Gedurende vakantieperiodes, wanneer de school gesloten is, kan verwezen worden naar het Bestuurskantoor, bv via het antwoordapparaat, de site of de schoolgids.

3. Het taakteam

3.1 De samenstelling

Zo spoedig mogelijk wordt een taakteam samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert.

Dit team bestaat uit:

Een directielid, de groepsleerkracht, eventueel de identiteitsbegeleider en een IB-er of naaste collega. Het taakteam wordt indien gewenst uitgebreid met iemand van de andere vestiging en/of een externe deskundige bijv. GGD, de vertrouwenspersoon. De directeur is eindverantwoordelijk. Het taakteam zorgt dat zij voor onderling beraad bereikbaar zijn.

3.2 De taken

Het taakteam is verantwoordelijk voor:

- Informatie aan alle bij de school betrokken personen en groepen. Hierbij hoort ook richting geven aan en afstemming van het bericht naar haar aard en inhoud na contact met de familie. Neem zo nodig contact op met de GGD of de schoolarts over de doodsoorzaak.
- Organisatorische aanpassingen. Indien nodig mensen uitroosteren.
- Opvang van leerlingen en collega's en de voorwaarden daartoe creëren. - Organiseren van teambijeenkomsten.
- Contacten met de ouders van de leerlingen van de betrokken groep in het bijzonder maar ook met de andere ouders van de school evt. klassenouders.
- Het verzamelen van informatie over rouw in andere culturen (bijv. over de rol van de mannen).
- Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
- Administratieve afwikkeling. Schoolsluiting ook melden bij de Rijksinspectie. - Nazorg van alle betrokkenen.
- Beoordelen van activiteiten op school, zoals vergaderingen, feesten etc. op hun merites en zonodig uit-/afstellen.
- Contact onderhouden met Bestuurskantoor c.q. Regiomanager.
- Publicatie in krant, Eigenwijzer, anderszins zoals afgesproken met het Bestuurskantoor. De taken worden verdeeld.

3.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?

Het taakteam gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden en zorgt voor een éénduidige informatie. Als er geen volledige duidelijkheid is, wordt de informatie gegeven die voorhanden is. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de mensen, die het meest betrokken zijn, de groep van de leerling. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze krijgen.

Allereerst wordt uiteraard het team ingelicht. Indien nodig middels een telefooncirkel.

- Het personeel waaronder de congiërge. Vergeet ook de afwezige (zieke) personeelsleden niet, alsmede de vakleerkrachten of andere minder intensief aanwezige personeelsleden, de identiteitsbegeleider, de onderwijsassistenten, de Lio-ers en andere Pabo-studenten en eventueel oud-personeelsleden, die met de overledene hebben samengewerkt.
 - De leerlingen van de groep van de overledene, ook de (zieke) afwezige leerlingen. - De vertrouwenspersonen.
 - Familieleden zoals broers of zusjes, neven en nichten die op school zitten. - Denk ook aan de dependance.
 - Overige leerlingen (denk ook aan leerlingen in de gymzaal, op excursie, schoolreis en dergelijke).
 - Altijd de voorzitters van de MR en de Ouderraad, klassenouders, helpende ouders, overige ouders, ouderraad.
 - Schoolbestuur, Regiomanager.
 - Personen en instanties die mogelijk in relatie staan tot de overleden leerling zoals externe hulpverlening, bijv. ABC, de GGD, de schoolarts en dergelijke.
 - Overblijf, voorschoolse en naschoolse opvang.
 - Mensen die de school bezoeken zoals een tandarts, taaldrukwerkplaats etc.
 - Het taakteam spreekt af wie wie informeert en hoe.
-

- Het taakteam regelt een bijeenkomst met het team of de bouw na schooltijd voor rapportage, uitwisseling en beleid.
- De rouwkaart komt op het prikbord te hangen of wordt anderszins kenbaar gemaakt.

4. Het informeren van het team, de leerlingen en de ouders

4.1 Het team

- Allereerst wordt de betrokken groepsleerkracht geïnformeerd en de evt. duopartner. Daarna het team.
- Het is goed als het team elkaar ontmoet voordat de kinderen de aandacht vragen. Dat geeft ruimte om de eigen emoties een plaats te geven, elkaar te ondersteunen en vragen te stellen. Ook wordt de informatieverstrekking op deze wijze op elkaar afgestemd zodat de beginsituatie gelijk is. Wat wordt er meegedeeld en wat niet.
- Wees er op voorbereid dat het overlijden andere verlieservaringen kan reactiveren.
- Het kan zijn dat er mensen zijn die het zeer moeilijk vinden om met het nare bericht de klas in te gaan. Maak een sfeer waarin iedereen dit kan aangeven en bespreek wie hulp nodig heeft en hoe dat geregeld wordt.
- Ook kunnen enkele mededelingen gedaan worden over de gelegde contacten, de taakgroep, informatieverstrekking aan ouders, collega's, vervolgbijeenkomsten, dagprogramma, etc.
- Zorg voor bijeenkomsten op gezette tijden. Het zijn geen vergaderingen. Kom bij elkaar en geef ieder de ruimte om de opgedane ervaringen van de dag te delen. Geef bijzondere aandacht aan de betrokken groepsleerkracht(en). Informeer het team ook over de vorm en de inhoud, de gewoonten en gebruiken van de afscheidsviering.
- Regel dat in ieder geval de betrokken groep op de dag van de uitvaart vrij is of goed opgevangen wordt door vertrouwde mensen. Als ouders dan toch hun kind naar school willen doen, regel iets met de NSO of vraag ouders onderling voor opvang te zorgen. De groep van de overleden leerling kan op de dag van afscheid onderling een gedenkmoment houden, samen eten, condoleances schrijven, bloemen aankleden etc.
- Overlijden is zo ingrijpend dat het ruimte vraagt. Het vraagt om solidariteit, meeleven, ondersteunen, verwerken. Het is belangrijk daar momenten voor te creëren. De dag van de uitvaart heeft een eigen sfeer. Na het lesgeven kun je geen knopje omzetten en naar een uitvaart gaan. De dag wordt erdoor getekend.
- Overleg met elkaar hoe de gehele school bij het afscheid betrokken kan worden. Er kan bijv. een rouwstoet gevormd worden langs de route met kinderen die een ballon oplaten bij het passeren van de lijkauto. Het is belangrijk iedereen de gelegenheid te geven afscheid te nemen.

4.2 De leerlingen

De groep van de overledene moet het eerst geïnformeerd worden. De directie zorgt er met de groepsleerkracht voor dat dit persoonlijk gebeurt. Zorg dat er naast de juf/meester een vertrouwd gezicht voor de groep staat in deze moeilijke tijd. Zorg dat er een mogelijkheid is voor leerlingen die het teveel wordt zich even af te zonderen of hulp te vragen. Spreek een teken af.

4.3 De ouders

Het taakteam geeft aan hoe de ouders geïnformeerd worden, wanneer en waarover. Dit gebeurt schriftelijk en zou gedoseerd moeten gebeuren in verband met de beschikbare informatie. Het kan zijn dat de ouders van de leerlingen van de groep op een andere wijze geïnformeerd worden dan de rest van de school. Let er op dat ook de ouders van de afwezige kinderen geïnformeerd raken of doe alles via de post dan wel mail. Aspecten die opeenvolgend aan de orde komen: wat is er gebeurd, organisatorische aanpassingen, contactpersonen op school, de al dan niet gewenste aanwezigheid op school of schoolsluiting, rouwbezoek en aanwezigheid bij uitvaart, afscheidsdienst op school, eventuele informatie rituelen en gebruiken, nazorg voor de kinderen. Spreek met elkaar een correspondentieadres af. Overweeg een ouderavond te houden voor vragen en het delen van emoties.

5. Het vertellen van het droevige nieuws aan de kinderen

5.1 Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich voor op het gesprek met hun groep. Het kan zijn dat er leerkrachten zijn die erg veel moeite hebben om met deze tijding de klas in te gaan.

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt, of misschien wel dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips en/of aanwezigheid.
- Zorg, indien mogelijk, dat een van de leerkrachten ambulant is en kan bijspringen: het kan zijn dat er leerlingen

zijn die extra opvang behoeven.

- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden, maar zorg dat er een ruimte is waar de leerlingen naar toe kunnen die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn. - Denk na over de rol die contactouders kunnen spelen.
- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten.

5.2 De mededeling

- Begin met een inleidende zin zoals: "Ik heb een verdrietig bericht voor jullie".
- Vertel in het kort het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis.
- Door de schok zijn kinderen bij een lang verhaal de informatie zo weer kwijt.
- Breng het bericht over zonder eromheen te draaien, versluiting werkt vaak negatief.
- Geef in eerste instantie alleen de hoogst noodzakelijke informatie. Blijf zo veel mogelijk bij de feiten. Als er twijfel is of dingen zijn onduidelijk, geef dat dan ook aan. Geef zo volledig mogelijke informatie.
- Neem bij alles voldoende tijd voor emoties. Ook bij de informatie mag best naar voren komen wat het u doet of gedaan heeft.
- U hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben. Kinderen mogen dat best merken.
- Na het bericht kan een grote stilte vallen. Laat het rustig gebeuren. Het werkt in deze situatie niet gauw verstikkend. Wordt de stilte pijnlijk en niet meer functioneel, dan is het vroeg genoeg om het te doorbreken. Een zin als: "ook voor mij is het een enorme schok" of "we worden er vanzelf stil van, hè", kan een vervolg inleiden.
- Wees erop bedacht dat het overlijden bij de kinderen ook veel angstgevoelens kan oproepen. Kan het ook mij gebeuren of mijn broertje en zusje? Stel hen gerust. Ook leerkrachten kunnen geconfronteerd worden met hun eigen ouderschap.

Na het begin kun je langzaam overstappen naar de volgende informatie:

- Vertel hoe het contact verloopt met de familie en met wie.
- Geef uitleg over gevoelens van verdriet die naar boven kunnen komen (een ieder verwerkt het verdriet op zijn eigen manier, huilen mag, niet huilen is ook normaal). - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Noem ook de plaatsen waar deze personen kunnen worden gevonden en de overige opvangmogelijkheden in de school.
- Laat de kinderen weten hoe de komende dagen er uit zien.
- Maak duidelijk dat de school niet dicht is en dat iedereen op school wordt verwacht. Behalve wellicht dan op de dag van de uitvaart.
- Geef, als er naar gevraagd wordt, heel summier uitleg over rouwbezoek en uitvaart (vaak kan dat beter in een later stadium ook al omdat er dan meer over bekend is).
- Vertel dat de ouders en afwezige leerlingen per brief geïnformeerd worden.

6. Organisatorische aanpassingen

- Als leerlingen per se naar huis willen, ga dan na of de ouders thuis zijn, op de hoogte zijn en hun kind kunnen/willen ophalen en/of zorg voor begeleiding naar huis.
- Kijk kritisch naar de activiteiten die de school de komende dagen organiseert, zoals feesten, sportdagen en dergelijke. Wellicht is afgelasting of uitstel nodig (in overleg met het taakteam).
- Zorg voor voldoende koffie, thee, koekjes en limonade.
- Zorg steeds voor informatie naar leerlingen en ouders.
- Schep ontmoetingsmomenten voor ouders van de groep van de overledene en voor de anderen, die daar behoefte aan hebben. Geef ouders nadrukkelijk de mogelijkheid een condoleanceboek te tekenen en/of iets in een herinneringsboek te schrijven. Het kan heel goed zijn een bijeenkomst te plannen met de groep en later met de ouders van de groep rond de gedenktafel.
- Regel desgewenst de organisatie van een afscheidsdienst op school.

7. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart

Het team

- Bied veel ruimte om als team rustig met elkaar op gezette tijden te praten en de emoties te uiten.
- Creëer met een aantal collega's een herinneringsplek op een makkelijk toegankelijke plaats (denk ook aan de nevenvestiging). Foto's, bloemen, voorwerpen en een boek om in te schrijven kunnen er deel van uitmaken.
- Is er een vlaggestok op school, overweeg dan de vlag halfstok te hangen.

De leerlingen

- Heb ook veel aandacht voor het gedrag/verdriet van de leerlingen in de groep van de overledene.
- In de groep zelf kun je nadenken hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto/kaars, bloemen, attributen, geliefd voorwerp, verhalen, gedichten en dergelijke.
- Creëer veel ruimte voor de vragen die leerlingen hebben. Sommige leerlingen die niet zo verbaal zijn, uiten zich liever creatief, bijvoorbeeld door te tekenen. Voor de kleuters kan spelen, bijvoorbeeld in de poppenhoek (begrafenisje spelen), de verwerking bevorderen.
- Maak zonodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens.
- Ga, na overleg met de familie van de overledene, met de kinderen aan het werk om - bijdragen te leveren voor de dienst(en): teksten maken, muziek maken, bloemen - dragen, enzovoort.
- Bereid het bijwonen van de uitvaart goed voor. Vertel aan de leerlingen wat ze kunnen - verwachten. Stel ze op de hoogte van de ruimte in de kerk, moskee, de aula c.q. begraafplaats.
- Houd rekening met cultuurverschillen: een Molukse begrafenis is compleet anders dan een Rooms-katholieke. Vertel daarover en laat je informeren. Informeer ook de collega's.
- Regel dat ouders zelf met hun kind naar de uitvaart gaan. De groepsleerkracht(en) en het team heeft dan de ruimte om bij het eigen verdriet stil te staan. Probeer zo veel mogelijk tegelijk van school te vertrekken.
- Organiseer eventueel, in overleg met de ouders, een afscheidsdienst op school om zoveel - mogelijk leerlingen de kans te geven afscheid te nemen.
- Vang de leerlingen en hun ouders na de uitvaart op om nog even te praten.

8. Nazorg

- Creëer een blijvende plek voor de overledene.
- Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer het gewone schoolleven te hernemen.
- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Let op signalen van kinderen die het moeilijk hebben. Sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas na maanden verdriet.
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- Geef kinderen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- Heb oog voor de moeilijke momenten van de familie van de overledene: een kaartje of een gebaar op bepaalde momenten kan veel steun geven.
- Een collega die zich intensief met het overlijden heeft beziggehouden en zich professioneel heeft opgesteld, kan in een diep gat vallen. Een luisterend oor en oprechte aandacht van het team zijn veel waard.
- Evalueer de gang van zaken. Wat liep goed, wat kon beter en maak er notitie van bij het protocol.
- Hoe gaat het met de leerlingen?
- Bespreek met de kinderen wat je zegt en doet als de getroffen leerling weer terugkomt in de groep. Laat hen zoveel mogelijk zelf iets bedenken.

9. Administratieve zaken

Handel de administratieve zaken zorgvuldig af:

- Zorg dat de ouders geen oproep meer krijgen of post ontvangen voor bv. de schooltandarts, schoolzwemmen, schoolmelk, schooltuinen, jeugdbladen etc..
- Ga zorgvuldig om met alles wat er van de overledene nog op school is: voor de familie zijn dit heel waardevolle zaken. Geef de eigendommen persoonlijk af.
- Wat gebeurt er met het schrijfschrift bij de gedenktafel en de rouwkaart?
- Op een later moment kunnen met de ouders ook financiële zaken besproken worden zoals eventueel gedeeltelijke restitutie van de ouderbijdrage.
- Kijk bij 12 welke instanties u het overlijden moet melden.
- Noteer in het volgsysteem wat deze klas is overkomen.
- Stel het protocol bij op grond van opgedane ervaringen. - Voeg uitgegane brieven en notities bij het protocol.

Geraadpleegde literatuur o.a.:

Riet Fiddelaers-Jaspers, Afscheid voor altijd, KPC, ISBN 90 402 00874

A.M.Mulder en N. van Tankeren, Dood op of rond de school, GG & GD Utrecht,

GGD Eemland, voorjaar 2007 via www.schoolenveiligheid.nl

Op deze site onder de kop 'tools' een zeer uitgebreid protocol, praktische suggesties, inzicht in rouwverwerking etc.

I. Overlijden van een teamlid

Inhoudsopgave	pag
Inleiding	III-2
1. Het bericht komt binnen 1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge 1.2 Noteren 1.3 Informeren 1.4 Organiseren	III-3
2. Het gebeurt op school of tijdens schoolactiviteiten 2.1 Op school, op het schoolplein, op de speelplaats of in de klas 2.2 Tijdens sportdag, schoolreis, kamp of excursie 2.3 Het gebeurt tijdens schoolvakantie, een weekend of na schooltijd	III-4
3. Het taakteam 3.1 De samenstelling 3.2 De taken 3.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?	III-5
4. Het informeren van het team, leerlingen en ouders 4.1 Het team 4.2 De leerlingen 4.3 De ouders	III-7
5. Het vertellen van het droevige nieuws aan kinderen 5.1 Aandachtspunten vooraf 5.2 De mededeling	III-8
6. Organisatorische aanpassingen	III-9
7. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	III-9
8. Nazorg	III-10
9. Administratieve zaken	III-10

Inleiding

De meeste scholen krijgen regelmatig te maken met verdriet en rouw . Meestal betreft dat een ouder van een leerling, soms echter ook een leerkracht of een leerling. Het overlijden van een leerkracht raakt de hele schoolgemeenschap.

Het is niet gemakkelijk er woorden voor te vinden of je ermee te verhouden. Onzekerheid en machteloosheid om met dit verlies en het verdriet om te gaan kan een grote rol spelen. Maar als het de school overkomt, wordt gevraagd er op

een gepaste, weloverwogen wijze mee om te gaan. Een overlijden heeft een grote impact op school en brengt allerlei emoties teweeg. Om overhaaste en ongecontroleerde acties en reacties te voorkomen biedt de ASKO u deze checklist aan.

Het is een handvat om allerlei zaken zo goed mogelijk te regelen in verdrietige dagen. Het geheel is uiteraard algemeen van opzet en vraagt een vertaling naar de schoolspecifieke situatie.

Deze checklist is bedoeld als handvat in verdrietige omstandigheden. Wanneer er een collega overlijdt. In korte tijd moet op een zorgvuldige manier veel geregeld worden. In de meeste gevallen kan met de checklist worden volstaan. Het zijn stuk voor stuk punten, die temidden van alle commotie of emoties alle aandacht verdienen. Uiteraard zal de feitelijkheid steeds bepalen hoe er gehandeld dient te worden.

Het is van groot belang dit document regelmatig bij te stellen.

1. Het bericht komt binnen

Hoe het bericht van overlijden van een collega binnenkomt, kan heel verschillend zijn: per telefoon, mondeling of middels een e-mail. Ook de ontvanger van het bericht kan steeds een ander zijn. Zelfs het moment is niet te bepalen. Het kan in het weekend of op een avond zijn, in de vakantie of op een werkdag. Op een excursie of op het schoolplein, thuis of in de klas. Hoe dan ook: de directie is altijd de eerste instantie waar het bericht naar toe moet.

1.1 Telefonisch/mondeling bij een leerkracht of conciërge

- Zoek een plaats om even rustig, ongestoord, afgezonderd te kunnen praten.
- De ontvanger van het bericht zoekt contact met de directie. Indien de melding mondeling op school geschiedt, betrek de directie er dan gelijk bij. Als de melding telefonisch is, schakel dan door. Houd het bericht altijd bij jezelf. Hoe moeilijk dat ook is. Ga het niet rondbazuinen. Geheimhouding is in dit stadium van groot belang om een geruchtencircuit te voorkomen. Geruchten en speculaties scheppen wantrouwen en verwarring. Eerst stelt de directie en het taakteam een plan van aanpak vast. Indien de directie niet aanwezig is, benader dan degene die op dat moment de eerstverantwoordelijke is. Deze neemt de directietaken over zolang de directie niet bereikt is.

1.2 Noteren

- De ontvanger van het bericht noteert de naam van de melder en zijn/haar terugbelnummer.
- Noteert ook de persoonsgegevens van de overledene.
- Vraagt onder welk nummer de familie bereikbaar is en op welk moment. Beschik het liefst over twee nummers.

1.3 Informeren

De directie moet een zo compleet mogelijk beeld krijgen:

- Wat is er precies gebeurd?
- Waar, wanneer en hoe is het gebeurd?
- Welke informatie over de doodsoorzaak mag van de familie bekend gemaakt worden? - Wie zijn de directe collega's, zijn er andere direct betrokkenen op school?

1.4 Organiseren

- Directie regelt opvang van de groep van de overleden collega en kijkt welke bijzondere dingen gepland staan zoals bezoeken, verjaardagen.
- Directie roept de taakgroep bij elkaar.
- Directe zorgt als er een nevenvestiging is voor de communicatie tussen hoofdpand en eventuele nevenvestiging.
- Het bericht blijft geheim tot nader order.
- De directie zorgt dat de school telefonisch bereikbaar blijft. Stelt eventueel een 06nummer ter beschikking

- Er wordt een afspraak gemaakt voor een bezoek aan de partner/familie. Dit eerste bezoek heeft vaak het karakter van het delen van emoties, een condoleancebezoek. Wie gaan erheen? Directie met een naaste collega? Maak de groep niet te groot. Drie is vaak al genoeg.

In een tweede bezoek of later telefonisch komen zaken aan de orde als:

- Wanneer is de begrafenis/crematie, waar en hoe laat? Karakter van de uitvaart (religieus?).
- Wordt aanwezigheid van collega's op prijsgesteld, een delegatie?
- Hoe wordt er gedacht over de kinderen van de groep? Welke andere wensen liggen er bij de partner/familie?
- Overleg ook over bezoekmogelijkheden van collega's en leerlingen.
- Bijwonen van de uitvaart, bijdragen aan de uitvaart (bloemen, toespraken?).
- Afscheidsdienst op school.
- Stel regiomanager en het Bestuurskantoor in kennis van het gebeuren.

2. Het gebeurt op school of tijdens schoolactiviteiten

2.1 Op school, op het schoolplein, op de speelplaats of in de klas

- Op gang brengen van de hulpverlening volgens de procedure bij de EHBO en de BHV.
- Zo mogelijk de leerkracht apart leggen dan wel de omstanders verwijderen.
- Zorgen dat de leerlingen die zich op de plaats van het ongeval bevinden naar school worden gehaald.
- Directie/coördinator informeren.
- Leerkracht vervangen? (dir.).
- Pleinwacht vervangen? (dir.).
- Opvangen van betrokkenen (dir.).
- Leerlingen of groep opvangen (dir.).
- Eventuele getuigen noteren en opvangen (dir./melder). *zie verder onder 1.3.*

2.2 Tijdens sportdag, schoolreis, kamp of excursie Vooraf:

- Denk er aan belangrijke telefoonnummers mee te nemen zoals van de school of een collega.
- Zorg dat u de beschikking heeft over een mobiele telefoon en dat dit nummer bij de schoolleiding of school bekend is.
- Breng de hulpverlening op gang.
- Noteer en hoor getuigen.
- Informeer de directie.
- Informeer eventueel de buschauffeur,

(zie *verderhoofdstuk 1*)

2.3 Het gebeurt tijdens schoolvakantie, een weekend of na schooltijd

- In principe is de directeur altijd telefonisch bereikbaar. Als hij/zij weg is staat er een antwoordapparaat aan/voicemail met een verwijzing met betrekking tot schoolzaken.
- De directeur meldt tevoren zijn/haar afwezigheid aan degene naar wie hij/zij verwijst zodat er altijd iemand stand-by is. Zowel de directeur als degene waarnaar verwezen wordt beschikt over gegevens van de school zoals adressen en telefoonnummers van leerkrachten, klassenlijsten etc.

Denk aan:

- Een goede telefooncirkel voor direct betrokken collega's en leerlingen.
- Beschikbaarheid van leden van de taakgroep.
- Een brief aan alle medewerkers met daarin de belangrijkste gegevens - Een brief aan alle ouders na/tijdens de vakantie.
- Een mogelijkheid voor een bijeenkomst op school
- Hoe te beginnen na het weekend/de volgende dag/de vakantie?

- Als de collega tijdens de vakantie, een weekend of na schooltijd overlijdt, worden alle personeelsleden door de directeur of diens vervanger gebeld. Is iemand tijdens een vakantie niet thuis, dan wordt via de mail (vraag om een bevestiging van ontvangst) of familieleden contact gezocht.

Het is van het grootste belang dat de school te allen tijde over een waarschuwingsnummer beschikt van iedere leerkracht zoals een familielid.

Gedurende vakantieperiodes, wanneer de school gesloten is, kan verwezen worden naar het Bestuurskantoor, bv via het antwoordapparaat, de site of de schoolgids.

3. Het taakteam

3.1 De samenstelling

Zo spoedig mogelijk wordt een taakteam samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert.

Dit team bestaat uit:

Een directielid, een directe collega, de identiteitsbegeleider en een IB-er. Het taakteam wordt indien gewenst uitgebreid met iemand van de andere vestiging en/of een externe deskundige bijv. GGD, de vertrouwenspersoon. De directeur is eindverantwoordelijk. Het taakteam zorgt dat zij voor onderling beraad bereikbaar zijn.

3.2 De taken

Het taakteam is verantwoordelijk voor:

- Informatie aan alle bij de school betrokken personen en groepen. Hierbij hoort ook richting geven aan en afstemming van het bericht naar haar aard en inhoud na contact met levenspartner dan wel familie.
- Contacten met de nabestaanden.
- Organisatorische aanpassingen. Indien nodig mensen uitroosteren.
- Opvang van leerlingen en collega's en de voorwaarden daartoe creëren.
- Organiseren van teambijeenkomsten.
- Zorg voor een gedenk/herinneringsplek (ook voor de nevenvestiging).
- Contacten met de ouders van de leerlingen van de school evt. via klassenouders.
- Het verzamelen van informatie over rouw in andere culturen (bijv. over de rol van de mannen).
- Regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart.
- Administratieve afwikkeling. Schoolsluiting ook melden bij Rijksinspectie.
- Nazorg van alle betrokkenen.
- Beoordelen van activiteiten op school, zoals vergaderingen, feesten etc. op hun merites en zonodig uit- /afstellen.
- Contact onderhouden met Bestuurskantoor c.q. regiomanager
- Publicatie in krant, Eigenwijzer, anderszins zoals afgesproken met het Bestuurskantoor.

De taken worden verdeeld.

3.3 Het verstrekken van informatie, aan wie?

Het taakteam gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden en zorgt voor een éénduidige informatie. Als er geen volledige duidelijkheid is, wordt de informatie gegeven die voorhanden is. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de mensen, die het meest betrokken zijn. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze ontvangen. *Allereerst wordt uiteraard het team ingelicht. Indien nodig middels een telefooncirkel.*

- Het personeel waaronder de conciërge. Vergeet ook de afwezige (zieke) personeelsleden niet, alsmede de vakleerkrachten of andere minder intensief aanwezige personeelsleden, de identiteitsbegeleider, de

onderwijsassistenten, de Lio-ers en andere Pabo-studenten en eventueel oud-personeelsleden die met de overledene hebben samengewerkt.

- De leerlingen van de groep van de overledene; ook de (zieke) afwezige leerlingen.
- De vertrouwenspersonen.
- Familieleden zoals broers of zusjes, neven en nichten die op school zitten.
- Denk ook aan de dependance.
- Overige leerlingen (denk ook aan leerlingen in de gymzaal, op excursie, schoolreis en dergelijke).
- Altijd de voorzitters van de MR en de Ouderraad, klassenouders, helpende ouders, overige ouders, ouderraad.
- Schoolbestuur, Regiomanager.
- Personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie zoals externe hulpverlening, bijv. ABC, de GGD, de schoolarts en dergelijke.
- Overblijf, voorschoolse- en naschoolse opvang.
- Mensen die de school bezoeken zoals een tandarts, taaldrukwerkplaats etc.
- Het taakteam spreekt af wie wie informeert en hoe.
- Het taakteam regelt een bijeenkomst met het team of de bouw na schooltijd voor rapportage, uitwisseling en beleid.
- De rouwkaart komt op het prikbord te hangen of wordt anderszins kenbaar gemaakt.

4. Het informeren van het team, de leerlingen en de ouders

4.1 Het team

- Het team wordt zo snel mogelijk geïnformeerd.
- Het is goed als het team elkaar ontmoet voordat de kinderen de aandacht vragen. Dat geeft ruimte om de eigen emoties een plaats te geven, elkaar te ondersteunen en vragen te stellen. Ook wordt de informatieverstrekking op deze wijze op elkaar afgestemd zodat de beginsituatie gelijk is. Wat wordt er meegedeeld en wat niet.
- Wees er op voorbereid dat het overlijden andere verlieservaringen kan reactiveren.
- Het kan zijn dat er mensen zijn die het zeer moeilijk vinden om met het nare bericht de klas in te gaan. Maak een sfeer waarin iedereen dit kan aangeven en bespreek wie hulp nodig heeft en hoe dat geregeld wordt.
- Ook kunnen enkele mededelingen gedaan worden over de gelegde contacten, de taakgroep, informatieverstrekking aan ouders, collega's, vervolgbijeenkomsten, dagprogramma etc.
- Zorg voor bijeenkomsten op gezette tijden. Het zijn geen vergaderingen. Kom bij elkaar en geef ieder de ruimte om het verdriet op een eigen wijze en in een eigen tempo te verwerken. Weglopen kan en mag.
- Informeer het team ook over de vorm en de inhoud, de gewoonten en gebruiken van de afscheidsviering.
- Houd de school op de dag van de uitvaart dicht. Als ouders dan toch hun kind naar school willen doen, regel iets met de NSO of vraag ouders onderling voor opvang te zorgen. Het team kan op de dag van afscheid onderling een gedenkmoment houden, samen eten, condoleances schrijven, bloemen aankleden etc. Overlijden is zo ingrijpend dat het ruimte vraagt. Het vraagt om solidariteit, meeleven, ondersteunen, verwerken. Het is belangrijk daar momenten voor te creëren. De dag van de uitvaart heeft een eigen sfeer. Na het lesgeven kun je geen knopje omzetten en naar een uitvaart gaan.

4.2 De leerlingen

De groep leerlingen van de overleden leerkracht moet het eerst geïnformeerd worden. De directie zorgt er met een naaste collega voor dat dit persoonlijk gebeurt. Zorg dat er een vertrouwd gezicht voor de groep staat in deze moeilijke tijd. Zorg dat er een mogelijkheid is voor leerlingen die het teveel wordt zich even af te zonderen of hulp te vragen. Spreek een teken af. *Zie verder onder x. (5^e hoofdstuk, nrs. moeten nog toegevoegd worden).*

4.3 De ouders

Het taakteam geeft aan hoe de ouders geïnformeerd worden, wanneer en waarover. Dit gebeurt schriftelijk en zou gedoseerd moeten gebeuren in verband met de beschikbare informatie. Het kan zijn dat de ouders van de leerlingen van de groep van de overleden leerkracht op een andere wijze geïnformeerd worden dan de rest van de school. Let er op dat ook de ouders van de afwezige kinderen geïnformeerd raken of doe alles via de post dan wel mail. Aspecten die opeenvolgend aan de orde komen: wat is er gebeurd, organisatorische aanpassingen, contactpersonen op school, de al dan niet gewenste aanwezigheid op school of schoolsluiting, rouwbezoek en aanwezigheid bij uitvaart, afscheidsdienst op school, eventueel informatie, rituelen en gebruiken, nazorg voor de kinderen.

5. Het vertellen van het droevige nieuws aan de kinderen

5.1 Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich voor op het gesprek met hun groep. Het kan zijn dat er leerkrachten zijn die erg veel moeite hebben om met deze tijding de klas in te gaan.

- Creëer een sfeer waarin het mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt, of misschien wel dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips en/of aanwezigheid.
- Zorg, indien mogelijk, dat een van de leerkrachten ambulante is en kan bijspringen: het kan zijn dat er leerlingen zijn die extra opvang behoeven.
- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden, maar zorg dat er een ruimte is waar leerlingen naartoe kunnen die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn.
- Denk na over de rol die contactouders kunnen spelen.

- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe, welke effecten kun je verwachten.

5.2 De mededeling

- Begin met een inleidende zin zoals: "Ik heb een verdrietig bericht voor jullie".
- Vertel in het kort het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis.
- Door de schok zijn kinderen bij een lang verhaal de informatie zo weer kwijt.
- Breng het bericht over zonder eromheen te draaien, versluiting werkt vaak negatief.
- Geef in eerste instantie alleen de hoogst noodzakelijke informatie. Blijf zo veel mogelijk bij de feiten. Als er twijfel is of dingen zijn onduidelijk, geef dat dan ook aan. Geef zo volledig mogelijke informatie.
- Neem bij alles voldoende tijd voor emoties. Ook bij de informatie mag best naar voren komen wat het u doet of gedaan heeft.
- U hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben. Kinderen mogen dat best merken.
- Na het bericht kan een grote stilte vallen. Laat het rustig gebeuren. Het werkt in deze situatie niet gauw verstikkend. Wordt de stilte pijnlijk en niet meer functioneel, dan is het vroeg genoeg om het te doorbreken. Een zin als: "ook voor mij is het een enorme schok" of "we worden er vanzelf stil van, hè", kan een vervolg inleiden.

Na het begin kun je langzaam overstappen naar de volgende informatie:

- Vertel hoe het contact verloopt met de familie en met wie.
- Geef uitleg over gevoelens van verdriet die naar boven kunnen komen (een ieder verwerkt het verdriet op zijn eigen manier, huilen mag, niet huilen is ook normaal). - Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Noem ook de plaatsen waar deze personen kunnen worden gevonden en de overige opvangmogelijkheden in de school.
- Laat de kinderen weten hoe de komende dagen er uit zien.
- Maak duidelijk dat de school niet dicht is en dat iedereen op school wordt verwacht. Behalve wellicht op de dag van de uitvaart.
- Geef, als er naar gevraagd wordt, heel summier uitleg over rouwbezoek en uitvaart (vaak kan dat beter in een later stadium ook al omdat er dan meer over bekend is).
- Vertel dat de ouders per brief geïnformeerd worden.

6. Organisatorische aanpassingen

- Als leerlingen persé naar huis willen, ga dan na of de ouders thuis zijn, op de hoogte zijn en hun kind kunnen ophalen of zorg voor begeleiding naar huis.
- Kijk kritisch naar de activiteiten die de school de komende dagen organiseert, zoals feesten, sportdagen en dergelijke. Wellicht is afgelasting of uitstel nodig (in overleg met het taakteam).
- Zorg voor voldoende koffie, thee, koekjes en limonade.
- Zorg steeds voor informatie naar ouders.
- Schep ontmoetingsmomenten voor ouders van de groep van de overleden leerkracht en voor de anderen, die daar behoefte aan hebben. Geef ouders nadrukkelijk de mogelijkheid te condoleren in een boek en/of iets in een herinneringsboek te schrijven.
Het kan heel goed zijn een bijeenkomst te plannen rond de gedenktafel. -
Regel desgewenst de organisatie van een afscheidsdienst op school.

7. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart

Het team

- Bied veel ruimte om als team rustig met elkaar op gezette tijden te praten en de emoties te uiten.
- Creëer met een aantal collega's een herinneringsplek op een makkelijk toegankelijke plaats (denk ook aan de nevenvestiging). Foto's, voorwerpen en een boek om in te schrijven kunnen er deel van uitmaken.
- Is er een vlaggenstok op school, overweeg dan de vlag halfstok te hangen.

De leerlingen

- Heb ook veel aandacht voor het gedrag/verdriet van de leerlingen van de overleden leerkracht.
- In de groep van de overleden leerkracht kun je nadenken hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto/kaars, bloemen, attributen, geliefd voorwerp, verhalen, gedichten en dergelijke.
- Creëer veel ruimte voor de vragen die leerlingen hebben. Sommige leerlingen die niet zo verbaal zijn, uiten zich liever creatief, bijvoorbeeld door te tekenen. Voor de kleuters kan spelen, bijvoorbeeld in de poppenhoek (begrafenisje spelen), de verwerking bevorderen.
- Maak zonnodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens en ga, na overleg met de familie van de overledene, met de kinderen aan het werk om bijdragen te leveren voor de dienst(en): teksten maken, muziek maken, bloemen dragen, enzovoort.
- Bereid het bijwonen van de uitvaart goed voor. Vertel aan de leerlingen wat ze kunnen verwachten. Stel ze op de hoogte van de ruimte in de kerk, moskee, de aula c.q. begraafplaats.
- Houd rekening met cultuurverschillen: een Molukse begrafenis is compleet anders dan een Rooms-katholieke. Vertel daarover en laat je informeren.
- Regel dat ouders zelf met hun kind naar de uitvaart gaan. Het team heeft dan de ruimte om bij het eigen verdriet stil te staan. Probeer zo veel mogelijk tegelijk van school te vertrekken.
- Organiseer eventueel, in overleg met de ouders, een afscheidsdienst op school om zoveel mogelijk leerlingen de kans te geven afscheid te nemen.
- Vang de leerlingen en hun ouders na de uitvaart op om nog even te praten.

8. Nazorg

- Creëer een blijvende plek voor de overledene.
- Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer het gewone schoolleven te hernemen.
- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.
- Let op signalen van kinderen die het moeilijk hebben. Sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas na maanden verdriet.
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- Geef kinderen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding.
- Sta af en toe stil bij herinneringen, besteed aandacht aan speciale dagen zoals de verjaardag en de sterfdag van de overleden leerkracht
- Heb oog voor de moeilijke momenten van de familie van de overledene: een kaartje of een gebaar op bepaalde momenten kan veel steun geven.
- Rond aan het einde van het schooljaar iets af met de kinderen van de klas van de overledene.
- Een collega die zich intensief met het overlijden heeft beziggehouden en zich professioneel heeft opgesteld, kan in een diep gat vallen. Een luisterend oor en oprechte aandacht van het team zijn veel waard.
- Het is goed om na een / twee maanden met het hele team terug te kijken naar de gebeurtenissen en expliciet aandacht te geven aan elkaar. Evalueer de gang van zaken. Wat liep goed, wat kon beter en maak er notitie van bij het protocol. - Hoe gaat het met de leerlingen?
- Maak afspraken voor een blijk van meeleven aan de familie bij gebeurtenissen in de komende tijd.

9. Administratieve zaken

Handel de administratieve zaken zorgvuldig met het Bestuurskantoor af.

- Ga zorgvuldig om met alles wat er van de overledene nog op school is: voor de familie zijn dit heel waardevolle zaken. Geef de eigendommen persoonlijk af.
- Wat gebeurt er met het schrijfschrift bij de gedenktafel en de rouwkaart?
- Noteer in het volgsysteem wat deze klas is overkomen.
- Stel het protocol bij op grond van opgedane ervaringen. - Voeg uitgegane brieven en notities bij het protocol.

Geraadpleegde literatuur o.a.:

Riet Fiddelaers-Jaspers, Afscheid voor altijd, KPC, ISBN 90 402 00874

A.M.Mulder en N. van Tankeren, Dood op of rond de school, GG & GD Utrecht,

GGD Eemland, voorjaar 2007 via www.schoolenveiligheid.nl

Op deze site onder de kop 'tools' een zeer uitgebreid protocol, praktische suggesties, inzicht in rouwverwerking etc.

Bijlagen

Inhoudsopgave	pag
1. Instanties en websites	IV-2
2. Schools specifieke informatie/ contacten	IV-4
3. Literatuur	IV-5
Voor ouders en leerkrachten:	
- Categorie A, vooral informatief	7
- Categorie B, vooral van toepassing op het proces voor en na een overlijden	8
- Categorie C, betreft verhalen over het thema dood	10
- Categorie D, bruikbaar bij het afscheid, begrafenis of crematie	11
Voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden	12
Voor kinderen om voor- of zelf te lezen:	
- Van 4 tot 7 à 9 jaar	13
- Van 7 à 9 tot 10 jaar	17
- Vanaf 10 jaar	21
4. Verlies verwerken bij kinderen, ter informatie	IV-25

1. Instanties en websites

In dit gedeelte vindt u een aantal instanties en websites die hulp kunnen bieden als er een leerkracht, ouder of leerling overlijdt. Van de vele websites is hier een selectie opgenomen, waarop weer vele links naar andere websites te vinden zijn.

Algemeen:

Vereniging Ouders, kinderen en kanker
 Schouwstede 2b 3431 JB
 Nieuwegein
www.vokk.nl

Landelijke Vereniging Ouders van een Overleden Kind zelfhulporganisatie
www.vook.nl

Achter de Regenboog
Verliesverwerking met kinderen en jongeren.
www.achterderegenboog.nl

Slachtofferhulp:
Slachtofferhulp kan helpen bij schokkende gebeurtenissen zoals een ongeval of misdrijf. Zij kunnen snel ter plekke zijn en een eerste opvang bieden. www.slachtofferhulp.nl

Calamiteitenteam KPC groep:
De onverwachte dood van leerlingen of leerkrachten, een steekpartij op het schoolplein, geweld naar leerlingen/leerkrachten Soms wordt een school zo diep geraakt dat normaal functioneren wordt bedreigd en er spoedeisende hulp nodig is. Een team van experts staat klaar.
Postbus 482
5201 AL 's Hertogenbosch
073-6247233
www.kpcgroep.nl/clamiteitenteam

Websites met een veelheid aan gevarieerde informatie over de dood, verdriet en rouw.

www.achterderegenboog.nl	hulp
www.in-de-wolken.nl	literatuur, hulp, tips, leskoffer
www.vook.nl	stichting voor overleden kind
www.rietfiddelaers.nl	
www.rouwboeken.nl	literatuur naar leeftijd
www.rouwrituelen.nl	religie en etniciteit (COS-Rijnmond)
www.rituelenraadsel.nl	rituelen maken rond huisdier
www.herinneringen.nl	symbolen en verhalen als herinnering per leeftijd, oorzaak van overlijden
www.risala.nl	islamitische namen
www.hindoe.verzamelgids.nl	hindoestaanse namen
www.babynamen.startkabel.nl	alle namen
www.lieve-engeltjes.nl	herdenkingskaarten, verlies van een kind
www.kinderrouw.nl	protocol
www.monuta.nl	literatuur
www.kindenrouw.nl	films en checklist
www.gedicht.mystiek.net	gedichten
www.uitvaart.nl	literatuur
www.ziezon.nl	literatuur, leskoffer
www.verliesverwerken.nl	literatuur, hulp
www.literatuurplein.nl	literatuur
www.leesplein.nl	literatuur
www.kankerbestrijding.nl	literatuur
www.gedicht.mystiek.net/overzicht_gedichten.htm	

Websites speciaal voor het onderwijs:

www.heermans.demon.nl

Rouwkost. Website over rouwverwerking op de basisschool met lessuggesties, stappenplan en literatuurlijsten. Ook aandacht voor cultuurverschillen kath-PC-Joods-moslim-hindoe.

www.internetwijzer-bao.nl

Vele links naar rouwprotocollen, lessuggesties, verdrietkoffers en ervaringen.

www.speciaalonderwijs.kennisnet.nl Achtergrondinformatie en links.

www.kpcgroep.nl

Onder het thema calamiteiten is een groot aantal lessuggesties, draaiboeken, checklisten en voorbeeldbrieven te vinden m.b.t. de onderwerpen verlies, zelfdoding, ernstige ziekte, vermissing. www.yarden.nl Yardenvereniging heeft lespakketten ontwikkeld, die inzicht geven in de mogelijkheden van handelen in crisissituaties. Kijk ook eens op de kindersite.

www.schoolveiligheid.nl

Deze site geeft een uitgebreid protocol, biedt zeer goede informatie over rouwverwerking en geeft praktische suggesties voor in de groep.

2. Schoolspecifieke informatie/contacten

Hoofdpand: Adres, tel, fax, e-mail

Dependance: Idem

- Directie:
- Vertrouwensarts:
- Vertrouwenspersonen binnen de school:
- Interne begeleiders:
- Ouderraad
- Klassenouders
- MR
- Bestuur
- Regiomanager - Identiteitsbegeleider
- Geestelijke verzorging:
- RK
- Hindoe
- Moslim - Overblijf:
- Voorschoolse opvang
- Tussenschoolse opvang TSO
- Naschoolse opvang NSO - Riagg:
- GGD:
- Schoolarts:

- Bureau Jeugdzorg:
- Politie: contactpersoon, wijkagent - Maatschappelijk werk:
- Rijksinspectie:
- Taaldrukwerkplaats:
- Tandarts:
- ABC:
- Zwemmen:
- Schooltuinen:

3. Literatuur

Aanbevolen boeken op school

Achtergrond/info algemeen:

- R. Fiddelaers-Jaspers, "Afscheid voor altijd", omgaan met verdriet en rouw in het primair onderwijs.
- R. Fiddelaers. "Veelkleurig verdriet.
- R. Fiddelaers "Jong verlies"

Het Leven duurt een Leven lang:

Een boek om kinderen en jongeren te helpen bij een verlies.

Annet Weijers, Petra Penning ISBN 90 901 4574 5

Poëzie/literatuur:

- Yvonne van Emmerik: 'Als vlinders spreken konden'
- R.Fiddelaers/Jaspers: 'Als je woorden zoekt'
- R.Fiddelaers: 'Kun je de dood ook groeten?'

Boeken voor kinderen:

Lieve oma Pluis

Derk Das

Kikker en het vogeltje

Sterrenkind

Literatuur

Een zeer uitgebreide literatuurlijst vindt u op de site www.schoolenveiligheid.nl en andere websites die aangegeven staan op pag. 1 en 2 van deze bijlage.

Informatieve en ondersteunende uitgaven voor leerkrachten, ouders en kinderen over rouwverwerking bij kinderen in verliessituaties

De categorisering op leeftijd is niet strikt en volledigheid is niet betracht.

Voor leerkrachten, ouders en verzorgers:

Categorie A is informatief en vooral van toepassing wanneer zich een situatie van overlijden voordoet.

Categorie B is vooral van toepassing op het proces voor en na een overlijden

Categorie C betreft verhalen over het thema dood

Categorie D is bruikbaar bij het afscheid, begrafenis of crematie

Inhoudsopgave

Voor ouders en leerkrachten:

- Categorie A, vooral informatief 7 - Categorie B, vooral van toepassing op het proces voor en na een overlijden 8 - Categorie C, betreft verhalen over het thema dood 10 - Categorie D, bruikbaar bij het afscheid, begrafenis of crematie 11

Voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden 12

Voor kinderen om voor- of zelf te lezen:

- Van 4 tot 7 à 9 jaar 13 - Van 7 à 9 tot 10 jaar 17 - Vanaf 10 jaar 21

Categorie A

Veel gestelde vragen over kinderen en afscheid:

Een praktisch boekje over allerlei vragen en met veel tips. Hoe vertel je een kind dat iemand dood is of doodgaat? Wat vertel je over de dood? Hoe leg je uit wat begraven en cremieren is? Neem je een kind mee naar de uitvaart? Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 259 5573 8

Als ik er niet meer ben:

Kinderen voorbereiden op het overlijden van hun ouder. Als je weet dat je niet lang meer te leven hebt, hoe vertel je dat dan aan je kinderen? Wanneer ga je er met ze over praten?

Moet je je kinderen beschermen of juist overal bij betrekken? Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 259 5575 4

Afscheid voor altijd:

Speciaal voor leerkrachten in het basisonderwijs over kinderen en dood. Met veel praktische tips erbij. Riet Fiddelaers- Jaspers, '96 ISBN 90 402 0087 4

Een kind in de rouw:

Voor leerkrachten in het basisonderwijs. Veel praktische tips; vragen van kinderen, uitwerken gebeden, bijbelverhalen, ritueel. Een aantal kinderboeken over rouw en verdriet worden besproken.

Hilde Debacker ISBN 90 31 71118 7

Kinderen en de dood:

De meest gestelde vragen over. Informatie voor volwassenen over hoe te vertellen, welke vragen je kunt verwachten.

Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 804 7731 1

Als iemand dood gaat:

Wat jij wilt weten over doodgaan, begraven en cremieren. Korte overzichtelijke informatie voor volwassenen en vervolgens informatie en antwoorden op vragen die kinderen hebben bij deze gebeurtenis.

Riet Fiddelaers ISBN 90 804 773 8

Kinderen en de dood:

Uitgave van KPC groep.

Als een ramp de school treft:

Omgaan met calamiteiten in het onderwijs. De uitgave geeft praktische handvatten bij diverse rampzalige gebeurtenissen die een school kunnen treffen. Voorbeeldbrieven zijn opgenomen.

Heleen Schoots-Wike, Ine Spee, Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 675 5132 5

Kinderen en ingrijpende situaties:

Over levensbedreigende ziekte in de naaste omgeving. Het boek tracht leerkracht en team bij eerste opvang en begeleiding wanneer een leerling wordt geconfronteerd met de vraag of iemand uit de naaste omgeving beter wordt of sterft. Harm Tilstra ISBN 90 578 8063 6

Categorie B

Nu jij er niet meer bent:

Het boek geeft tips en raadgevingen aan rouwenden en rouwbegeleiders. Het is belangrijk dat we ook inzicht krijgen in de psychologische ontwikkeling van de betrokkene (babypeuter-kleuter-lagere schoolkind-tiener-adolescent-volwassene) en de invloed hiervan op de manier van omgaan met verlies. Naast de mogelijkheid om over verdriet te praten lezen we een waaier van creatieve werkvormen en krijgen we aandacht voor symbolen en rituelen in het proces van afscheid nemen.

ISBN 90 209 4585 8

Jong verlies:

Er wordt ingegaan op de verschillende betekenissen die de dood voor kinderen kan hebben. Vervolgens behandelt de schrijfster hoe je een kind kan vertellen over de dood. Met veel praktische tips over afscheid nemen en emoties vooral bij de begeleiding van het kind. Riet Fiddelaers- Jaspers ISBN 90 242 94347

De dood klopt aan de schooldeur:

Achtergronden van dood en rouw bij kinderen en volwassenen in kort bestek bijeengezet. Er wordt tevens aandacht geschonken aan een christelijk perspectief op leven, dood en toekomstverwachting.

Han Bakker GCO fryslân, Leeuwarden tel 0582 843 440

Als de dood voor de dood op school?:

Verlies en verdriet in theorie en praktijk op de basisschool.

Een heel overzichtelijk informatief en praktisch cahier waarin ook, bescheiden, aandacht wordt gegeven aan het religieuze. www.leefsleutels.be

Veelkleurig verdriet:

Afscheid nemen in verschillende culturen. Het boek geeft inzicht in verschillende tradities en culturen. Inzicht hierin kan leiden tot meer begrip in elkaars achtergrond. Ine Spee, Dorinda Roos, Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 675 5126 0

Helpen bij verlies en verdriet:

Een gids voor hulpverleners, vrienden, familieleden van rouwenden. Het geeft antwoord op vragen als: wat u moet weten, hoe u kunt helpen. Aandacht wordt besteed aan allerlei situaties van verlies.

Manu Keirse ISBN 90 209 2693 4

Ik zal je nooit vergeten:

Mijn boek met herinneringen. In dit boek op schrifformaat, kunnen kinderen de vele gebeurtenissen en belevenissen vastleggen die zich bij het overlijden van een nabij iemand voordoen.

Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 804 7732 X

Kinderen en de dood:

In het bijzonder gericht op ouders van kinderen die plotseling om het leven zijn gekomen. Ze geeft aan hoe het onverdraaglijke draaglijk kan worden, hoe om te gaan met bezoek in de laatste dagen, hoe ieder op eigen wijze afscheid kan nemen en hoe de dood van een kind te verwerken is.

Elisabeth Kübler-Ross ISBN 90 263 0645 8 *Kinderen en ingrijpende situaties:*

Over dood, rouwen en troosten. Juist omdat de dood bij het leven hoort, zijn leerlingen er op gezette tijden en van jongs af aan mee bezig. De uitgave pleit voor openheid en helderheid en biedt werkvormen om de dood in elke groep van de basisschool ter sprake te brengen.

Harm Tilstra ISBN 90 578 8074 1

Kinderen helpen bij verlies:

Wat als het diepste verdriet kinderen treft? Een wegwijzer bij het omgaan met rouw en verdriet bij kinderen. Het is een gids voor ouders, leerkrachten en begeleiders van kinderen. ISBN 90 209 5004 5

Rouwen in zeven 'nederlandse' culturen:

Afscheidsrituelen nemen in elke cultuur een belangrijke plaats in. Dit boek beschrijft rituelen en ceremonieën rondom de dood uit de meest in Nederland voorkomende culturen; Nederlandse, Indonesische, Antilliaanse, Chinese, Surinaamse, Turkse en Marokkaanse.

Sylvia Pessireron ISBN 90 802 9785 2

Categorie C

Vandaag neem ik een snipperdag:

Peter, een bijzonder kind met kanker op de basisschool. Een indringend boek, geschreven door de moeder van Peter en de directeur van de school. Geschreven om te laten zien hoe belangrijk het is dat volwassenen en kinderen over ziekte en dood kunnen praten. Vooral bedoeld voor leerkrachten, maar ook ouders. Met suggesties voor 'een plan van aanpak'. A. Vriens en C. Versteeg ISBN 90 650 8391 X.CPS

Achterstevoren:

Dubbelboek met 7 verhalen voor kinderen en achtergrondinformatie over dood en rouw voor volwassenen. Bij de verhalen worden verwerkingsmogelijkheden aangereikt.

Ton Honig ISBN 90 211 3682 1

Het kleine sterven:

De neerslag van jarenlange ervaring en intensief contact met zieke en stervende kinderen. Een documentair verhaal. Kinderen horen niet te sterven en daarom verstoort hun dood onze kijk op het leven ernstig. Centraal staan de gevoelens en gedachten van kinderen en volwassenen die leven op het scherpst van de snede. Het gaat over leven met een doodziek kind, moederinstinct, loslaten, doodsangst en -verlangen, afscheid nemen, 'terugkomen' na hun dood, puin ruimen na het overlijden, verdriet en onmacht maar ook over het ontdekken van de schoonheid van het leven ten tijde van grote nood.

A. Struyf en L. Celie ISBN 90 561 7100 3

Een stoel in de hemel:

De korte verhalen over Bram laten zien dat ook een kind een lange tijd het verdriet blijft voelen ook al is dat niet altijd zichtbaar. De belevenissen van Bram zullen herkenning oproepen bij kinderen die hetzelfde meemaken.

Mariska Vos ISBN 90 8543 006 2

Verhalen en sprookjes op de grens van leven en dood:

Veel verhalen om zelf te lezen of voor te lezen welke zijn gerangschikt in 3 groepen: - op weg naar de grens van leven en dood -, -op de grens van leven en dood -, - over de grens van leven en dood -. Met literatuur- en adreslijst. ISBN 90 623 86377

Waar ben je nu, zie je me nog?:

In dit boek heeft het 'sprokkelvrouwtje' verhalen gesprokkeld die over de dood gaan. Ze zijn als inspiratie te gebruiken, om voor te lezen, thuis en op school of om zelf te lezen. Voor het samenstellen van een afscheidsdienst is dit ook een zeer handzaam boek. In hoofdstuk 1 staan verhalen van bekende schrijvers zoals Toon Tellegen, Godfried Bomans en Jacques Vriens. In hoofdstuk 2 schrijven kinderen zelf verhaaltjes en gedichtjes. In hoofdstuk 3 staan gedichten van volwassenen. En in het laatste hoofdstuk zijn verhalen verzameld die speciaal voor een afscheid geschreven zijn. Ook twee verhalen naar aanleiding van een zelfdoding. De tekst van het niet meer verkrijgbare boek van Marinus van den Berg 'De drie vogels' is opgenomen in dit boek.

ISBN 90 804 7734 6

Categorie D

Als vlinders spreken konden:

Voor kinderen die rouwen. Korte bezinnende teksten voor kleuters, jonge kinderen en hun begeleiders.

Yvonne van Emmerik ISBN 90 259 5439 1

Zaaien in tranen:

Woorden van verder dan dood. Korte teksten voor bij het afscheid nemen van doden
Yvonne van Emmerik, Mintje Luiken, Gerard Oostveen ISBN 90 641 6283 2

Praten over verdriet, troost en hoop:

Omgaan met situaties van verlies en verdriet in de kinderdienst. Een handreiking aan volwassenen die met kinderen in gesprek gaan over situaties van verlies en verdriet. Het biedt een verantwoorde wijze om met kinderen te praten en te werken rondom situaties van dood en verdriet, de laatste zondag van het kerkelijk jr, Goede Vrijdag, Pasen en rondom vier en vijf mei.

Geertje de Vries ISBN 90 5263 131 X

Je bent een engel:

22 mooie, grappige, gevoelige, boze, vrolijke, gekke en bijzondere gedichten, die op een verrassende manier gevoelens en vragen verwoorden en waarbij met God wordt gesproken. Aart van den Berg e.a. ISBN 90 2595 611 4

Waar ben je nu, zie je me nog?:

In dit boek heeft het 'sprokkelvrouwtje' verhalen gesprokkeld die over de dood gaan. Ze zijn als inspiratie te gebruiken, om voor te lezen, thuis en op school of om zelf te lezen. Voor het samenstellen van een afscheidsdienst is dit ook een zeer handzaam boek. In hoofdstuk 1 staan verhalen van bekende schrijvers zoals Toon Tellegen, Godfried Bomans en Jacques Vriens. In hoofdstuk 2 schrijven kinderen zelf verhaaltjes en gedichtjes. In hoofdstuk drie staan gedichten van volwassenen. En in het laatste hoofdstuk zijn verhalen verzameld die speciaal voor een afscheid geschreven zijn. Ook twee verhalen naar aanleiding van een zelfdoding. De tekst van het niet meer verkrijgbare boek van Marinus van den Berg 'De drie vogels' is opgenomen in dit boek.

ISBN 90 804 7734 6

Op dood en leven:

Een bundel van plus minus dertig bekende gedichten die handelen over leven en dood
Huub Oosterhuis ISBN 90 259 5273 9

Kun je de dood ook groeten:

101 afscheidsgedichten voor kinderen en jongeren
Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 435 0602 8

Waar ben je nu, zie je me nog?:

(Voor)leesboek met teksten van en door kinderen om heb voor te bereiden op de afscheidsdienst.
Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 804 7734 6

Weer-zin in leven (over zelfdoding):

Een handreiking voor scholen bij de begeleiding van een (mogelijke poging tot) zelfdoding van leerlingen, docenten en andere medewerkers, alsmede bij zelfdoding in de gezinssituatie. Vragen die onder andere aan de orde komen: Wat kun je als school doen? Hoe draag je bij aan preventie? Hoe voorkom je paniek en maak je ruimte om gevoelens en gedachten te delen en samen de gebeurtenis een plek te geven.

Ine Spee ISBN 90 402 0100 5

Boeken voor broertjes, zusjes en andere jeugdige nabestaanden

Schaduwbroer:

Een verhaal over Guido die zijn 5-jarige broertje Marco verliest. Ondanks dat Marco dood is komt hij zijn broer toch af en toe bezoeken, zij het als schaduwkind.

J. De Keyser ISBN 90 209 3873 8

Films

Knofje, 2003, 10 minuten

Brompje is een verhaal uit de zesdelige jeugdserie Knofje. Deze prachtige serie gaat over een meisje van vier (en een half) dat van alles beleeft in en om het huis. In Brompje vindt ze onderweg naar de bakker een dode bromvlieg. Knofje bedenkt dat de bromvlieg wel erg oud moet zijn geweest en gaat hem begraven.

Voor de onderbouw. De serie is te huur bij Videma en te koop bij de KRO. Zowel op VHS als op dvd verkrijgbaar.

Knetter, 2005, 84 minuten

Lis, de moeder van Bonnie, is wel een lieve, maar geen gewone moeder. Soms is ze heel druk en vrolijk en dan weer is ze heel somber. Het is maar goed dat oma zich over Lis en Bonnie ontfermt. Als oma een auto-ongeluk krijgt, wordt alles anders. Kijktip: Let op de veranderde kleur in kleding en decor als oma is overleden en op de kleuren aan het eind van de film. Voor de midden- en bovenbouw.

Zafir, 2003, 78 minuten

Anna is elf jaar en dol op paarden. Haar zus Lena is na een val van haar paard Zafir overleden. Sindsdien is Zafir onhandelbaar geworden. Door Zafir te temmen, probeert Anna over het verlies van haar zusje heen te komen. Voor midden en bovenbouw. Te zien in het filmhuis.

Planta 4aa, 2003, 100 minuten

In deze film nemen de kinderen een kijkje op de vierde verdieping van een zieken huis voor jeugdige kankerpatiëntjes. Hoeveel lol de leeftijdgenootjes Izan, Miguel, Angel en Dani ook maken, aan angst, verdriet en dood valt op deze afdeling niet te ontkomen. Voor de bovenbouw.

Voor kinderen vanaf ongeveer 4 tot 7 à 9 jaar *Hemeltjelijf:*

Een warm, liefdevol verhaal over de dood van een lievelingshond. Julia ziet haar hond Bas bezig om zijn koffer in te pakken. Hij vertelt dat hij naar de hemel gaat. Ze praten samen over de hemel. Julia wil zelf ook wel mee, maar ze is niet gevraagd. Met humor verteld. Nicholas Allan ISBN 90 617 7660

Lieve oma pluis:

Beschrijft wat er gebeurt rond een begrafenis en laat aan een klein kind zien wat het kan doen om een dierbaar persoon voor altijd bij zich te houden.

Mercisdick Bruna ISBN 90 564 7171 6

Dag papa in de hemel:

Schrijfster geeft een intieme blik in de manier waarop zij samen met haar tweejarig dochttertje het verlies van haar man verwerkte. Ze tekent en verwoordt de gedachten en emoties van haar dochter.

Ingrid van Dongen ISBN 90 641 8804

De allerbeste oma van de wereld:

Het boek laat zien hoe het jongetje (peuter) zijn verdriet verwerkt als zijn lieve oma overlijdt. Mooie tekeningen en een hoopvolle boodschap.

F. Hübner ISBN 90 557 9252 7

Dood is niet gewoon, over de dood van een ouder:

Een therapeutisch verhaal over Ilse en haar plotseling overleden vader. Het boek is bedoeld voor kinderen met deze ingrijpende ervaring, maar is ook als voorlichting bruikbaar om leeftijdgenoten duidelijk te maken wat een van hen meemaakt.

Trude van Waarden ISBN 90 7556 461 9

Doodgaan is geen feest:

In dit prentenboek wordt cremeren uitgelegd aan de hand van de dood van de papa van Hanneke en Stijn. Ook de verschillende reacties van de twee kinderen komen aan bod. ISBN 90 804 7739 7

Kikker en het vogeltje:

Kikker vindt een dood vogeltje. 'Kijk', zegt hij, 'Kapot'. Hij doet het niet meer.' Vogeltje wordt met zorg en ceremonie begraven. En dan gaat het leven door. Intense ervaring rond dood en toch blijven genieten van het alledaagse.

Max Velthuis ISBN 90 528 4754 4

Stilte a.u.b. ik denk aan de kip:

Onno kan niet slapen, want hij wil kip terug, maar kip is er niet meer. Dan heeft kraai een droom van een ei aan een touw.

Hans Hagen en Harrie Geelen ISBN 90 000 3046 3

De O van Opa:

Jam heeft een vader, een moeder, twee oma's en een opa. Op een dag krijgt Jim een kastje van de onbekende opa met allemaal spelletjes erin. Jim speelt ze allemaal, maar niet alleen.

Imme Dros en Harrie Geelen ISBN 90 269 1182 3

Doodgaan. Dag Boef! (themaboek uit de serie Kijk en beleef, over sociaal-emotionele thema's):

Boef, de hond van Koen gaat dood. Met veel verdriet neemt Koen afscheid. Herinneringen aan Boef zal Koen tussen zijn andere schatten op zijn kamer bewaren. Het verhaal is door kinderen te lezen maar daarnaast geeft dit boek informatie en vragen om met kinderen in gesprek te gaan.

Jennine Staring ISBN 90 578 8061-X

Derk das blijft altijd bij ons:

Derk Das gaat de dood tegemoet en zijn vrienden in het bos leren hoe je een dierbare in gedachten kunt blijven houden. Susan Varley, 1984 ISBN 90 606 9552 6

Als je dood bent, word je dan nooit meer beter?:

Fred en Joep, twee konijnenbroertjes, zijn de hoofdfiguren. Als Joep ziek wordt, wil Fred eerst niet aanvaarden dat hij nooit meer beter zal worden. Dank zij een gesprek met de egel krijgt hij een meer realistisch kijk op doodgaan: je kan alleen nog in gedachten met hem spelen. De woede van Fred en de hulp van de andere bosbewoners krijgen een plaats.

Hoopvol.

Piet en Joeri Breebaart ISBN 90 606 9873 8

Als ik aan je denk moet ik huilen:

Gedichten voor kinderen bij verlies. Woorden voor verdriet die de gevoelens van kinderen uiten.

Ina Sipkes de Smit ISBN 90 2595 557 6

Het kikkerballet:

De familie van de oude kikker verrast hem met een balletvoorstelling. Aan het einde doezelt de oude kikker weg en een kleintje fluistert: 'Niet doodgaan. Ik ben bang voor als het ballet voorbij is.' De oude kikker antwoordt: 'Het mooiste van ballet is dat het eigenlijk helemaal niet voorbij gaat.' Prachtige illustraties.

Anna McCardie ISBN 90 617 7691 0

Oma boven en oma beneden:

Tomie bezoekt vaak zijn grootouders en zijn overgrootmoeder die tezamen in hetzelfde huis wonen. Het verhaal schenkt op serene wijze aandacht aan het verdriet van de achterblijvers als oma van boven overlijdt. Het verhaal wordt ondersteund door duidelijke en suggestieve prenten in roze en bruine tinten. Voor jonge kinderen wordt het thema mooi uitgediept. Tomie de Paola, 1988 Voorhoeve

Een lange dag:

Varken Martje en haar Grootmama wonen al heel lang samen. Totdat Grootmama moe is, heel moe. De volgende dag gaat grootmama met Martje op een laatste lange wandeling. Ze luisteren en kijken, ruiken en proeven. Een heel bijzondere dag. Een teder verhaal over leven en sterven, houden van en afscheid nemen.

Margareth Wild ISBN 90 563 7003 0

Mijn vader is een wolkenman:

Een jongetje dat zijn vader heeft verloren. De verbeelding van het kind sprankelt door de tekst heen. Een toegankelijk en ontroerend boek tegelijk. Claudia v.d. Sluis ISBN 90 624 9283 5

Dat is heel wat voor een kat, vind je niet?:

Na de dood van hun poes bedenken de kinderen tien dingen waarom Roetje zo'n fijne poes is geweest. Pas na de begrafenis wordt het tiende ding bedacht: 'Roeetje ligt in de grond en zorgt mee voor bloemen en voor de boom en het gras daaromheen, en dat is eigenlijk heel wat voor een kat, vind je niet?' Judith Viorst ISBN 90 2573 115 5

Dood, mijn boek over verdriet en verder gaan:

Dit is een therapeutisch voorleesboek voor kinderen vanaf de onderbouwleeftijd. Door dit verhaal voor te lezen, kunnen kinderen een eerste stap naar verwerking zetten na het verlies van een dierbare. Klasgenoten kunnen via het boek iets meer inzicht krijgen in wat een kind moet doormaken in dergelijke situaties.

Martine Delfos ISBN 90 755 6461 9

Als je verdrietig bent, (zo kun je bidden):

Dit gebedenboekje voor kinderen in de onderbouw wil een steun en troost zijn voor diegenen die door kleine of grote tegenslagen worden getroffen. Bovendien kan het ook voor andere kinderen een bezinning betekenen over het leven en wat daarna komt. De gebedjes zijn heel concreet en bieden veel herkenning. De illustraties vullen de tekst goed aan en geven de emoties van kinderen weer.

Diane Barbara en Clotilde Perrin (ill.) ISBN 90 617 3929 2

Mijn zusje is een engel:

Hoe een 9 jarig jongetje het verlies van zijn doodgeboren zusje verwerkt door aan haar zijn eigen wereld te laten ervaren.

Ulf Stark, Anna Höglund ISBN 90 214 8293 2

Ik zal je nooit vergeten:

Mijn boek met herinneringen. In dit boek op schriftformaat, kunnen kinderen de vele gebeurtenissen en belevenissen vastleggen die zich bij het overlijden van een nabij iemand voordoen.

Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 804 7732 X

Als vlinders spreken konden:

Voor kinderen die rouwen. Korte bezinnende teksten voor kleuters, jonge kinderen en hun begeleiders

Yvonne van Emmerik ISBN 90 259 5439 1

Het kikkerballet:

Tijdens de midzomernacht wordt een oude kikker verrast door de andere kikkers met een ballet. Niemand beseft dat net zijn laatste nacht zal zijn. Een sfeervol prentenboek met warme illustraties en in kleur.

Anna McCardie ISBN 90 617 7691 0

Nooit meer is voor altijd:

Dit prentenboek vertelt over Lotte en wat de dood van haar vader betekent, hoe haar moeder door haar verdriet is veranderd en hoe zij samen met het verlies omgaan.

Tania Sels/J. Pype (ill) ISBN 90 682 2712 2

Film

Knofje, 2003, 10 minuten:

Brompje is een verhaal uit de zesdelige jeugdserie Knofje. Deze prachtige serie gaat over een meisje van vier (en een half) dat van alles beleeft in en om het huis. In Brompje vindt ze onderweg naar de bakker een dode bromvlieg. Knofje bedenkt dat de bromvlieg wel erg oud moet zijn geweest en gaat hem begraven.

Voor de onderbouw. De serie is te huur bij Videma en te koop bij de KRO. Zowel op VHS als op dvd verkrijgbaar.

Voor kinderen van ongeveer 7 / 9 tot 10 jaar:

Ik dacht dat van mijn botten een hond werd gemaakt:

Kinderen over de dood en daarna. Kinderen uiten hun gevoelens en gedachten in korte teksten en tekeningen.

Ilonka Verdurmen ISBN 90 304 0363 2

Mijn zusje is een engel:

Hoe een 9 jarig jongetje het verlies van zijn doodgeboren zusje verwerkt door aan haar zijn eigen wereld te laten ervaren.

Ulf Stark, Anna Höglund ISBN 90 2148 293 2

Bezoek aan de hemel:

Paco, gaat na een incident op de kermis met zijn zusje een kijkje in de hemel nemen. Een fantastisch verhaal voor kinderen die een broertje/zusje/vriendje/vriendinnetje zijn kwijtgeraakt. Ook ouders kan het troosten wanneer zij het voorlezen.

Elle Eggels, ISBN 90 2595 579 7

Sadako:

Over een wervelwind van een Japans meisje van 10, dat plotseling dodelijk ziek wordt van de gevolgen van de atoombom op Hiroshima. Haar gevecht met de dood wordt geuit in het traditionele vouwen van duizend papieren kraanvogels.

Eleanor Coerr ISBN 90 6963 310 8

Van huilen krijg je dorst:

Oom Hugo is ziek. Joris' moeder zegt dat hij nooit meer beter wordt. Joris van 7 jaar probeert zich dat allemaal voor te stellen, maar snapt het niet zo goed. Bij de dood van oom Hugo komen er nog meer vragen. Hoewel de ziekte AIDS niet wordt genoemd, is deze ziekte nooit veraf. Afscheid wordt onderstreept. De geboorte van het broertje van Joris brengt een hoopvol perspectief in het verhaal.

Anke Kranendonk ISBN 90 6069 877 0

Het donkerbeest:

Het jongetje is erg bang in het donker voor het 'donkerbeest'. Maar hij overwint zijn angst en begint te praten met het beest. Als hem de grootst denkbare ramp overkomt en zijn vader in de oorlog overlijdt, is het donkerbeest er om hem te helpen bij het verwerken van zijn verdriet. Op diep doorvoelde wijze verteld.

Uri Orlev ISBN 90 2610 812 5

Kleine Sofie en lange wapper:

Kleine Sofie ligt al heel lang ziek in bed, maar ze wil zo graag alles weten van de wereld. Op een avond voeren haar knuffels haar mee de wijde wereld in. Ze beleven van alles, maar de volgende ochtend is het kleine meisje dood. Poëtisch geschreven.

Els Pelgrom ISBN 90 2147 804 8

Voor altijd, altijd:

Nana is gefascineerd door een droevig uitzijende vrouw. Ze ontdekt dat het dochttertje van die vrouw is gestorven. Uiteindelijk troosten ze elkaar. Het boek geeft kinderen een beeld van dood en verdriet.

Bart Moeyaert ISBN 90 276 2324 4

Vaarwel rune:

Rune, het beste vriendje van Elsa, verdrinkt. Samen met mama praat Elsa over doodgaan en over verder leven na de dood. Het feit dat ze nog tegen Rune kan praten 'binnen in haar hoofd' maakt haar heel blij. Pas bij het eerste bezoek aan het graf van Rune beseft Elsa het definitieve karakter van de dood. Sfeervol boek dat zeker gevoelens en vragen zal oproepen. Maril Kaldhol, 1986 ISBN 90 6963 014 1

Kleine dood en het meisje:

Kleine Dood is een vriendelijke jongen, maar dat hebben de meeste mensen niet door. Hij moet mensen ophalen die aan het eind van hun leven gekomen zijn. Niemand vindt dat leuk. Tot hij Lidewijde moet halen. Zij is blij dat haar lijden nu voorbij is en gaat met een glimlach met hem mee. Lidewijde wordt een engel en gaat vanaf nu met Kleine Dood mee, om mensen op te halen. Met haar erbij zijn de mensen veel minder bang.

Dit prachtige prenten boek over een toch wel heftig thema is echt ontroerend en wordt nergens luguber.

Kitty Crowther, Uitgeverij Querido (2004), ISBN 904510 1106

Dood zijn, hoe lang duurt dat?:

Dit informatieve boek voor de middenbouw biedt antwoorden op veel vragen die met de dood te maken hebben. Zowel de emoties als de feiten worden op een rijtje gezet. Wat doet een begrafenisondernemer? Mag je verdriet hebben? Achterin het staat een lange literatuurlijst met boeken over ditzelfde thema.

Werner Storms ISBN 90 5954 019 0

Opa duurt ontelbaar lang:

De opa van Bas is doodgegaan en nu zit zijn hoofd vol vragen. De antwoorden vinden is niet eenvoudig. Opeens heeft Bas een goed plan

Ann de Bode, Rien Broere ISBN 90 306 2333 0

Een opa om nooit te vergeten:

Joost en mamma halen samen herinneringen op aan opa: Op een keer maakte opa in de kamer een piratenschip met echte zeilen en een grote rode vlag. Er kwam een ander schip voorbij en opa riep: "Enteren". En toen namen ze papa gevangen en roofden vijf gulden uit zijn broekzak om friet van te kopen Joost lacht door zijn tranen heen als mama hem opa's rode zakdoek geeft en hij weet voor eens en voor altijd wat voor opa opa was; een opa om nooit te vergeten.

Prentenboek met tekst. Om samen in te kijken, voor te lezen of zelf te lezen. Dus voor verschillende leeftijden.

Bette Westera en Harmen van Straaten ISBN 90 76766 05 3

Hoe het was toen Heins' opa doodging:

De opa en oma van Hein wonen buiten de stad en hij gaat er vaak heen, maar opa wordt ongeneeslijk ziek. Je leest hoe het was toen Heins opa dood ging. Monica Gyndal, Mats Andersson, Thomas Danielson. ISBN 90 215 0771 4

Ik zal je nooit vergeten:

Mijn boek met herinneringen. In dit boek op schriftformaat, kunnen kinderen de vele gebeurtenissen en belevenissen vastleggen die zich bij het overlijden van een nabij iemand voordoen.

Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 804 7732 X

Mijn broer is een marsmannetje:

Merel klimt in bomen, is de snelste van de klas, en bouwt boomhutten als de beste. Haar tweelingbroer Benjamin vindt ze maar een huilebalk, een bleekscheet, een kluns. Hij kruipt het liefst in een hoek met zijn poppen. Als ze hem een klap geeft, mept hij nooit terug. Maar op een dag is Benjamin heel erg ziek. Hij moet voor lange tijd naar het

ziekenhuis. Daar worden er via een buisje en een naald medicijnen in zijn schouder gespoten. En elke dag wordt hij geprikt om bloed af te nemen. Merel vindt hem erg dapper. En voor het eerst in haar leven ziet ze haar broer als een held. Vanaf ca. 8 jaar.

Brigitte Minne ISBN 90 682 2298 8

Wacht op mij:

Een boek met illustraties over de dood van opa. Kleinzoon Jacob probeert zicht voor te stellen wat een verlies voor oma betekent en hoe lang "altijd" en "eeuwig" duren. Stefan Boonen ISBN90 682 2876 5

Dood is niet gewoon:

Een boek met tekeningen over de dood van een ouder. Het is bedoeld als voorleesboek, maar het kan ook als voorlichtingsboek gebruikt worden om een gesprek met de groep op gang te brengen.

Martine Delfos ISBN 90 755 6461 9

Titels zonder beschrijving:

Hemeltjelijef	- N. Allan, Leopold 1999
De drie vogels	- M. v.d. Berg/S. Ireland, Zirkoon 1996
De oma van Jules	- A. Berebrouckz, Gottmer 1990
Het kikkerballet	- A. McCardie/C. Crossland (ill), Zirkoon 1996
Heb jij mijn vader gezien?	- C. Carmichael, de Vier Windstreken 1996
Doodleuk	- B. Cole, Infodok 1996
De gouden bal	- Kristien Dieltiens, Clavis 1997
De vlieger van mijn opa	- J. Dreesen, Altiora 1988
Marieke, Marieke	- J. Dreesen, Averbode 1997
Zeg me dat het niet zal sneeuwen	- J. Dreesen, Averbode 1998
Marianne denkt aan oma	- B. Egger, De Vries-Brouwers 1986
Ophelia's schimmentheater	- M. Ende/F. Hechelmann (ill), Sijthof 1988
Niet doodgaan Abby!	- W. Häänel/A. Marks (ill), de Vier Windstreken 1996
Thomas en de trappelende tekening	- I. Hardenbol/M. van Tilburg (ill), Ploegsma 1993
De prinses van de moestuin	- A. Heijmans/M. Heijmans (ill), Querido 1991
De allerbeste oma van de wereld	- F. Hübner/K. Hööckner, de Vier Windstreken 1997
Ouders gezocht	- H. Jaensson/A. Norlin, Elamr 1992
Prinses op reis	- M. de Jong/E. van Egeraat (ill), Querido 1999
Basje heeft leukemie	- M. Jurgens/M. Ackermans-de Leeuw (ill), Glaxo 1993
Je kunt het niet meenemen	- L. Kooiker/J. Braamhorst (ill), Leopold 1983
Het boek van Josje	- S. Kuyper, Leopold 1999
Mama komt toch altijd terug?	- E. van Lieshout, Zwijsen 1993
Je bent niet zomaar een engeltje	- E. van Lieshout/E. van Os, Zwijsen
Toen oma weg was	- E. van Lieshout, Zwijsen 1993
Zoals vroeger	- P. Mandelbaum, Infodok 1990
Birgit	- G. Mebs, Infodok 1983
Hemelhoog op de regenboog	- P. de Moor/H. Janken (ill), Leopold 1995
Max de ziekenhuiskat	- F. Oomen, V. Holkema en Warendorf 1995
Dag Siem, dag Tom! Afscheid van papa	- A. Post/P. Hopman (ill), Altamira 1991
Gewoon met z'n drieën	- A. Post, Sjaloom 1997
Matthijs en z'n opa	- R. Puimini, Querido 1993
Vaarwel Goudveertje	- A. Schneider, de Vier Windstreken 1998
Mijn vader is een wolkenman	- C. v.d. Sluis, Sjaloom 1997

Sterrenkind	- P. Somers/K. v.d. Grient, Christofoor 1996
Kun je fluiten Johanna?	- U. Stark/A. Hööglund, Querido 1993
King	- U. Stark/U. Crona (ill), Lemniscaat 1997
De Zwanenhemel	- K. Teijma, de Vries-Brouwers 1989
In het gras en over het ijs	- R. Thonen/A. Schaap (ill), Holland 1997
De reis naar Ugri-La Brek	- T. en A.C. Tidholm, Querido 1996
Ik mis je	- P. Verrept, Clavis 1998
Joost Jankgezicht	- J. Weijters/J. van Oorschot (ill), Zwijsen 1992
Charlotte's web	- E. White, Strengholt
Een lange dag	- M. Wild/R. Brooks (ill), Lemniscaat 1995
Je bent mijn beste vriend	- H. Wilhelm, van Buuren 1996

Voor kinderen vanaf ongeveer 10 jaar:

Gwinnie:

Na de dood van haar moeder krypt Gwinnie haar verdriet op, ook om haar vader te sparen. Via een fantasiefiguur, die ontstaat naar aanleiding van een door haar vader gemaakt schilderij, leert Gwinnie eindelijk weer praten over haar verdriet. Verder leven na de dood van een geliefd iemand is best moeilijk. Het boek is ernstig en geestig tegelijk. Klaas van Assen ISBN 90 2143 249 8

Ik moet je iets heel jammers vertellen:

Rozemarijn, haar zusje Phebe en haar ouders krijgen een ernstig ongeluk. Haar moeder gaat dood. Haar vader heeft alles opgeschreven wat Rozemarijn denkt en voelt in de weken voordat ze uiteindelijk, dus zonder haar moeder, weer naar huis gaat. Een waar gebeurd verhaal, zwaar maar zeer mooi. Arno Bohlmeijer ISBN 90 0003 002 1

Achterstevoren:

Dubbelboek met 7 verhalen voor kinderen en achtergrondinformatie over dood en rouw. Bij de verhalen worden verwerkingsmogelijkheden aangereikt.

Ton Honig ISBN 90 211 3682 1

Bezoek aan de hemel:

Paco, gaat na een incident op de kermis met zijn zusje een kijkje in de hemel nemen. Een fantastisch verhaal voor kinderen die een broertje/zusje/vriendje/vriendinnetje zijn kwijtgeraakt. Ook ouders kan het troosten wanneer zij het voorlezen.

Elle Eggels, ISBN 90 2595 579 7

Stralend kruid:

Het Turkse prinsje Madurer brengt zijn laatste dagen door met het versieren van de muren van zijn kamer. De beroemde schilder Sukamat bespreekt iedere avond wat geschilderd zal worden uit Madurers wereld. Poëtisch verteld, prachtig en ontroerend voor kinderen. Roberto Piumini ISBN 90 2147 840 4

Achtste-groepers huilen niet:

Ontroerend en humoristisch boek voor de bovenbouw over de wederwaardigheden van een groep acht en wat er gebeurt met een klas als een van hen ernstig ziek blijkt te zijn. Akkie heeft leukemie en gaat langzaam achteruit. Heel groep acht leeft met haar mee en probeert dingen te verzinnen om Akkie nog zoveel mogelijk bij alles te betrekken. De auteur schreef dit boek op basis van zijn eigen ervaringen. Jacques Vriens ISBN 90 269 9227 0

Als iemand dood gaat:

Wat jij wilt weten over doodgaan, begraven en cremieren. Korte overzichtelijke informatie voor volwassenen en vervolgens informatie en antwoorden op vragen die kinderen hebben bij deze gebeurtenis.

Riet Fiddelaers ISBN 90 804 773 8

De Gebroeders Leeuwenhart

Astrid Lindgren ISBN 90 2161 070 1

Sneeuw voor de laatste keer:

Ruben doet op soms ontroerende wijze verslag van de manier waarop hij, samen met Nicky en zijn ouders, vanaf het begin de ongeneeslijke ziekte van zijn opa beleefd. André Nuyens ISBN 90 205 1952 2

Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk:

Als je vader of moeder is doodgegaan. Als iemand van wie je houdt is doodgegaan lijkt het soms of niemand echt begrijpt hoe je je voelt. In dit boek vertellen dertig kinderen over wat zij meemaakten en hoe hun leven verder ging na de dood van hun vader of moeder. Het gaat over verdriet en geluk. Over akelige gedachten en fijne herinneringen. Over houden van en missen. En over je rot voelen en wat dan helpt. Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk is echt een boek om af en toe een stukje in te lezen en dan te merken dat je niet de enige bent die zich zo voelt als jij. Iedereen die beter wil begrijpen hoe het is als iemand van wie je houdt sterft zal het fijn vinden om dit boek te lezen. Maar het is ook gewoon bedoeld voor alle kinderen die nadenken over het leven en de dood. En dat doet toch eigenlijk iedereen wel eens. Ineke van Essen ISBN 90 624 9374 2

Een lange weg:

Een prachtig getuigenissenboek voor de bovenbouw, geschreven door kinderen en adolescenten die geconfronteerd werden met de diagnose kanker. Hun angsten en hoop worden helder weergegeven. Niet iedereen gaat dood aan kanker, maar sommigen halen het niet. Ook dat staat in dit boek. Bij sommige jongeren staat een geboorte- én sterfdatum.

Dat werkt erg confronterend. Een bloeiend en ontroerend boek.

Vivi Theunissen (red.), Uitgeverij Clavis (2004), ISBN 90 5954 021 2

Het leven duurt een leven lang:

Een boek om kinderen en jongeren te helpen bij een verlies.

Annet Weijers, Petra Penning ISBN 90 901 4574 5

Ik weet niet wat ik weten moet:

Jouw vragen over doodgaan, begraven en cremieren. Als iemand doodgaat om wie je veel geeft, heb je vragen. Wat is de dood eigenlijk en wat gebeurt er met het lichaam? Wat doen ze precies als ze iemand gaan cremieren? Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 259 5574 6

Als jij er niet meer bent:

Wanneer je vader of moeder doodziek is. Wanneer je vader of moeder erg ziek wordt, dan maak je je grote zorgen. Hoe moet dat nu? Wat kan ik doen? Hoe ziek is mamma? Wat gebeurt er als papa niet meer beter wordt? Misschien gaat papa of mama wel dood! Wat kunnen dokters doen?

Riet Fiddelaers-Jaspers ISBN 90 259 5581 9

Films

Knetter, 2005, 84 minuten

Lis, de moeder van Bonnie, is wel een lieve, maar geen gewone moeder. Soms is ze heel druk en vrolijk en dan weer is ze heel somber. Het is maar goed dat oma zich over Lis en Bonnie ontfermt. Als oma een auto-ongeluk krijgt, wordt

alles anders. Kijktip: let op de veranderde kleur in kleding en decor als oma is overleden en op de kleuren aan het eind van de film. Voor de midden- en bovenbouw.

Zafir, 2003, 78 minuten

Anna is elf jaar en dol op paarden. Haar zus Lena is na een val van baar paard Zafir overleden. Sindsdien is Zafir onhandelbaar geworden. Door Zafir te temmen, probeert Anna over het verlies van haar zusje heen te komen. Voor midden en bovenbouw. Te zien in het filmhuis.

Titels zonder beschrijving:

Niet mijn schuld	- A. Abrahamsen/R. Pullens (ill)
Gwinnie	- K. van Assen/J. de Wit (ill)
Eeuwig en altijd Tuck	- N. Babbitt
Het donker ligt éééén duim voor je	
De drie vogels	- M. v.d. Berg
Fia en de toverknoop	- G. Bohmann
Een dood vogeltje	- D. Broeckhoven
Oma, Tanja en Dikkie	- A. Brööger
We gingen samen bramen plukken	- D. Buchanon Smith/M. Post (ill)
De reuzenperzik	- R. Dahl
Je kunt niet altijd lief zijn	- S. Damen/L. Ribbens (ill)
Marius	- R. Dööcker
De rommelkist van grootvader	
Het jongensbed	- J. Dreesen/L. Baeten (ill)
De zeven hemdjjes van Veronika	- J. Dreesen
Marieke, Marieke	- J. Dreesen/A. Heymans (ill)
Zeg me dat het niet zal sneeuwen	- J. Dreesen
Mammie! Mammie!	- J. Dreesen
Dan kom ik naast je zitten	- L. L'Ecluse
De kat bleef zeven dagen	- B. van Ede
Water van zout	- B. Elias
En opeens is alles anders	- Y. van Emmerik
GSM, Moby's ontdekking van de hemel - M. Gommeren	
Geen ijsje voor oma	- R. Güünzel
Auww!	- V. Hazelhoff/J. Bertrams (ill)
De oma van Niels	- V. den Hollander
Het blauwe paard	- C. en T. Honig
De Leidse weesjongen	- K. Kander/M. Brouwer (ill)
Je kunt het niet meenemen	- L. Kooiker/J. Braamhorst (ill)
Koning Matthijsje de Eerste	- J. Korczak
Van huilen krijg je dorst	- A. Kranendonk
Vlinder voor Marianne	- V. Lee
Van verdriet kun je grappige hoedjes vouwen - T. van Lieshout	
Van, Als & Och	- T. van Lieshout
Schuilen in een jas	- B. Lindelauf/K. Mucek (ill)
Bij het vallen van de nacht	- J. Little
Vergeten herinnering	- M. Mahy
Pas goed op jezelf, Robinson	- V. Marx/F. de Heij (ill)
Spin in de morgen	- K. Meinderts/A. Fienieg (ill)

Oma is niet dood	- J. Minkema
Mijn broer is een marsmannetje	- B. Minne/M. Meijer (ill)
De stoel van Peter is leeg	- C. van Noort/M. Witvliet
Sneeuw voor de laatste keer	- A. Nuyens
Allis & Ann	- G. Persson
De verliefde Winterman	- W. Oliviers/M. Smets/R. Heuinck (ill)
Zonder Mick	- B. Park
Gewoon met z'n drieën	- A. Post
Willis, het doet er niet toe hoe	- D. Remmerts de Vries
Op een dag als ik durf	- B. Rompa
Het gebeurde op zondag	- M. Schins-Machleidt/H. van Look (ill)
Stilstaan	- W. Schuyesmans
Het boek van de dood	- P. Stalfelt
De gouden vogel: dagboek v/e stervende jongen	- H. Stolp/L. Postma (ill)
Weg van jou	- W. Storms
Alleen op een eiland	- T. Taylor
Ik moet heel stil zijn	- K. Verleyen
Zonder papa	- D. Verreydt/K. Nauwelaerts
Sjefke	- M. Verbong
Tessa	- D. Verschoor
Niet zo hoog, Margreet	- A. Vogelaar-van Amersfoort
Achtste groepers huilen niet	- J. Vriens
Een kop vol zaagsel	- N. Warnars-Kleverlaan

4. Rouwverwerking bij kinderen, ter informatie

Het rouwen van kinderen:

Kinderen rouwen. Er zijn duidelijke verschillen met het rouwen van volwassenen. Die verschillen uiten zich op vier gebieden:

De ontwikkelingsfase, het denken, het voelen en het gedrag.

De ontwikkelingsfase:

Bij een kind moeten rouw en psychologische groei tegelijkertijd plaatsvinden. Dat is een zware opgave voor kind waarbij of het rouwen of het ontwikkelingsproces in de knoei kan komen.

Denken:

Om te kunnen rouwen moeten kinderen begrijpen wat dood is. Hun denken evenwel is nog niet volledig ontwikkeld. Daarom pakken ze uitspraken vaak letterlijk op. Door piekeren en vragen te stellen proberen ze erachter te komen wat dood betekent.

Het voelen:

Kinderen hebben dezelfde mogelijkheden als volwassenen om te voelen, maar ze zijn nog niet in staat om hun gevoelens op dezelfde manier te uiten en te beschrijven. Volwassenen herkennen gevoelens, kunnen ze benoemen en weten vaak hoe ze er mee om moeten gaan. Ze weten dat boosheid overgaat, verdriet minder wordt, dat het je ongelukkig voelen niet voor altijd is. Kinderen moeten dat nog leren. Ze begrijpen niet wat er met hen zelf en in hun lichaam gebeurt. Ze kunnen er vaak geen woorden aan geven.

Het gedrag:

Typerend voor kinderen is dat rouw veelal via gedragingen naar buiten komt. Angstagressie-scheidingsangst-huilen-teruggetrokkenheid-lichamelijke symptomen. Het zijn allemaal uitingen van normaal verdriet maar worden vaak niet als symptomen van verdriet en rouw herkend. Bij gebrek aan veiligheid stellen veel kinderen het rouwproces uit. Explosieve emoties worden vaak omgezet in onaangepast gedrag. Aan de andere kant zijn er ook kinderen die zich, na een verlies, juist zeer aangepast gaan gedragen en hun gevoelens aan de binnenkant laten.

Voor degenen die meer hierover willen lezen:

Selma H. Fraiberg: *De magische wereld van het kind*

(zij behandelt hierin o.a. De vraag: moeten we kinderen pijnlijke emoties Besparen)

Riet Fiddelaers: *Jong verlies*

Algemeen verzoek:

Willen de ouders die in de komende tijd vragen c.q. opmerkingen hebben die te maken hebben met het overlijden van de vader/moeder van deze stellen aan iemand van de commissie rouw: